

84 (2 Doc - Kara) 6.5

Kara: 5536

0-70

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА
БИДЖИЛАНЫ АХИЯ

Къалай улу Аппаны
ЫЗЫН ЫЗЛАЙ

Къалай улу Аппа

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА
БИДЖИЛАНЫ АХИЯ

.....

Къалай улу Аппаны
ЫЗЫН ЫЗЛАЙ

Аппаны джырлары,
назмулары,
самаркъаулары,
чамлары,
адамла бла сёлешгенлери

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА
КІТАБ БАСМА,
ЧЕРКЕССК, 1995

Сбор материалов и составление:

Ортабаева Р. А.-К.
Биджиев А. М.

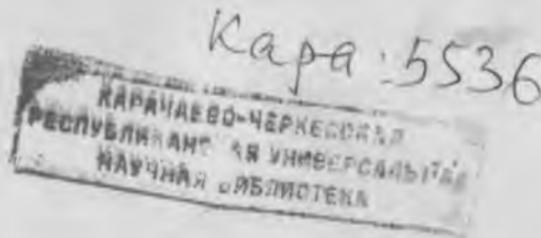
Рецензенты:

Суюнчев Х. И.,
кандидат филологических наук
Шаманов И. М.,
кандидат исторических наук

Художник *В. В. Сиротина*

Фотодокументы взяты из личного архива

И. М. Шаманова.

О $\frac{4702280200-14}{9\Pi(03)-95}$ 14—95

ISBN 5—7289—0069—0

ХАЛКЪ ДЖЫРЧЫ

Мени сѣзюм окъдан джитиди,
Тешиб ѳтеди темирден...

Къзалай улу Анна.

Къарачайда-Малкъарда джырланы этиучюле да, аланы айтыучула да, адамланы арасында джайыучула да халкъ джырчыла болгъандыла. Миллетни сѣз байлыгъын унутмай сакъларча, аланы уллу эслери, фахмулары эмда арну, кючлю ауазлары болгъанды. Къайсы бири да халкъны джашауун, адетлерин, муратларын иги билгенди.

Джырчыла, къара танымасала да, бютеу дуняны поэзиясында ашхы юлгюлеге тенглик болурча, аллай сейирлик джырланы эталгъандыла. Кеслерини джарыкъ, огъурлу фахмуларыны кючюнден ала халкъны таркъаймазлыкъ тин байлыгъыны суратлау кюзгюсю бола билгендиле.

Джырчыланы сыйлары джамагъатны ичинде уллу болгъанды. Халкъ аланы багъалата, сыйларын кѳре да билгенди. «Джырчы ёлсе, джыры къалыр»; «Джырчы джырчыгъа — къарнаш»; «Джырны этилгени Къарачайда, джырланнганы Басханда, эшитилгени Чегемде»; «Джыргъа уста — джарыкъ джулдуз кибик», — дегендиле къарачайлыла бла малкъарлыла. Джырчыланы къуру джыр этиучюлеге, джырланы джырлаучулагъа санаб къоймай, адамла аланы кеслерине англы устазлагъа, акъыл, эс бериучю онглу адамлагъа тергендиле. Орусбийланы Сафар-Алий «Терк областны Пятигорск округундагъы тау татарлыла да нарт батырланы юслеринден таурухла» деген белгили чыгъармасында аны юсюнден былай джазады: «Не заманда да джырчыла озарыкъ джерде бираз къозгъалыу болады: ким бѳркюн тюзетеди, ким къамасын, ким хазырларын, айтыб къояргъа, джырчы бир табсыз затымы эслеб, ѳтгюр селекеси бла хыликке этмеге эди деб, хар ким да къайгъылы болуб къаладыла... Не бир къууанч джыйынны, не бир халкъ джыйылыуну джырчысыз болуб бошалыргъа амалы джокъду, эмда аланы къатларында хар ким да, бир ушагъыусуз затлары эслениб, селеке эти-

лирге кьоркьуб, кеслерин не кьадар таб, джарашыу тутаргъа тырмашхандыла: аланы айтханларына бек эс бёлюрге юрениб кьалгъандыла»¹.

Халкъ джырчылары урунган халкъ не бек сьойуб, не уллу сыйларын кёрсе да, патчахлыкны кьуллакьчулары, байла бла бийлери аланы ызларындан тьошуб, кьыйнагъанлай, джолларын кесерге, ауузларын джабдырыргъа кьан дыгалас этиб кьорешгенлей тургъандыла. Аны юсюнден «Тауланы джырчысы» деген хапарны эсге тьошкюрюрге боллукьду. Аны 1914 джыл журналист Е. Баранов басмалагъанды². Хапарда Кьубатий байны Таукъан деген джырчыгъа этген артыкълыгъы ачыкъланады: «Той-оюн, ашау, кьууанч тамам кьызыб тургъан кёзюуде, кьолунда да кьыл кьобузу бла, Таукъан кириб келгенди да эшик юсюнде тохтагъанды. Аны кёргенлей, джарыб, Кьубатий былай айтыб буюргъанды:

— Эй, джолда табылгъан, кьобузунгу джарашдыр да, мени Чёпеллеу атамы джигитлигин махтаб бир джыр джырлачы!

— Хо, хо, Чёпеллеуно джигитлигини юсюнден бир джырла,— деб, кьонакъланы бир кьаууму да, самаркьау этгенлерин эслетмезге кьореше, ышарыб, кьонакьбайны тилегин джакьлагъандыла. Чёпеллеу — джигит тьол, кьызбай зат болгъанын, кьоркьуу тьошген кёзюучюкде, кесини джанын кьутхарыр ючюн, тенгин атыб, кьачыб кетгенин бары да биле эдиле.

Кьубатийни кьатына барыб, кьалгъанла эшитмез кибик, акьырын сёлеше, Таукъан былай деб джууаб бергенди:

— Таубий, мени джырла деб кьысма, ачюдан джюрегим уруб, джырым сарынга ушаб кьаллыкьды.

Кьубатийни кьаш-башлары тьуйюлгендиле. Кьалын акь кьашларыны тьобюнден кёзлери хыны джана, Кьубатий джырчыгъа былай айтыб кьыджыраб сёлешгенди:

— Сени джюрегингде мени не ишим барды, таулада учу табхан ит кьючюк?

Аллай ачы сёзлеге джаны асыры бек кьыйналгъандан, бети агъарыб, Таукъан Кьубатийге былай джууаб бергенди:

— Кьубатий, сен мени джырымы джангыз бир сёзюн эшитсенг, мени кьаргъыш урсун!

Алай айтыб, джырчы керилиб кьобузун юйню таш кьабыргъасына ургъанды да, чачханды да атханды.

¹ Урусбиев С.-А. Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области II Сборник для описания местностей племен Кавказа.— Тифлис, 1881.— Вып. I. — С. 5.

² Баранов Е. Певец гор и другие легенды Северного Кавказа. — М., 1914.

Олтурганла, джунчуб, джерге-джерге къарагъандыла. Къубатий а, кесин зор бла кюлдюрюрге кюрешиб:

— Иги джырны нохта бауу да иги болургъа керекди, — де-генди.

Алай айтыб, башын силкиб, Таукъанны кёргюзюб, Къайыр-бекге буюргъанды:

— Муну былайдан ары къорат, кесине да таягъынгы аямай бер!

Къайырбек, Таукъанны къолундан тартыб арбазгъа чыгъарыб, Къубатийни башха джумушчуларын да болушдуруб, аясуз тойгенди. Къанына боялган Таукъан онсуз болуб джыгъылгъанды. Къубатийни джумушчулары аны суйреб элтиб, чететде атыб кетгендиле...

Онглулукъ таякны, къамчини къочю бла джакъланган дуняда джырчылагъа кёб артыкълыкъ этилгенди: аланы тутхандыла, каторгагъа ишлерге ашыргъандыла, къыйнагъандыла, сыйларын тюшюрюрге дыгалас этиб, кюрешгенлей тургъандыла.

Алай а, «къубатийле» не бек кюрешселе да, халкъ кесини джырчыларын джакълагъанлай, алагъа кёл бергенлей, кёлтюр-генлей тургъанды. Джырчыла уа, не бек къыйналсала да, тюзлюкге, урунган халкъны муратларына кертиликлерин тас этмегендиле. Аланы таукел ауазларын киши да тьялмагъанды.

Халкъ джырчыла, сёз усталыкыгъа уллу магъана бериб, ишлерин къачан да толу тындырыгъа тырмашхандыла, джырчыны сёзюн махтаулу, бек керекли затха тергеб, халкъны аллында айланган адамлагъа саналганларын толу ангылагъандыла, уллу сыйгъа тыйыншыла бола да билгендиле.

Халкъ джырчылары сейир ауазларын къайда эшитирге боллукъ эди? Байланы неда оночуланы тойларында тюл, урунганланы къошларында, джарлыланы, джакъсызланы арбазларында, джамагъат джыйылган джерледе, малчыланы отджагъаларында, чалкъычыланы солугъан кёзюлеринде, тирлик орган, ындыр басхан джерледе эшитилгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлыла не заманда да джырны, тойну-оюнну бек суйген халкъ болганлары себебли, къачан да, къайда да джырсыз болмагъандыла. Джыргъа аллай уллу суймекликлери уа кёб сейир джырланы, кёб ашхы джырчыланы чыгъарларына себеб болгъаны ачыкъды. Ол огъай, джаш тёлю-де джырлай-тепсей, ийнарла эте билмеген болмагъанды дерча, джарыкълыкны, тойну, джырны алай бек суйгендиле.

Джырларгъа, миллет музыка инструментледе согъаргъа суймеклик эмда усталыкъ тамадаладан кичилеге, ата-аналадан сабийлеге кёче, хар тёлю да кесини заманына кёре этилген затланы да къоша, келгендиле.

Кёбюсюне халкъ джырчыла джырларын ишден бош кёзюлеринде этиб тургъандыла. Башха заманда уа, къалгъанлача, ала да урунгандыла: мал ызындан джюрюгендиле, сабан сюргендиле, урукъ атхандыла, битим джыйгъандыла...

Алай а халкъны арасында, кесини баш ишине джырчылыкъны санаб, элден элге, къошдан къошха кёчюб, джырлаб айланганла да болгъандыла.

Халкъда джырланы джырлауну талай тюрю адетлери джюрюгендиле. Кюбюсюне биреу джырлаб, бир талай адам да анга эжиу этгендиле. Къарачай-малкъар джырланы къалай джырланганларыны юсюнден белгили орус композитор И. И. Танеев былай джазгъанды: «Эм джангы джырла сёзлери бла джырландыла; мен аланы хор бла джырлагъанларын эки кере эшитгенме. Джырны баш макъамын (сёзлерин да айта) къуру бир адам, кёбюсюне макъамны хазна да тюрлендирмегенлей, тюз айтыб баргъаннга ушаяракъ, джырлай эди. Къалгъанла уа, сёзлерин айтмагъанлай, экинчи ауаз бла, акъырыныракъ, тынчыракъ макъам бла джырлай эдиле»¹.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы эжиуге уллу эс бёлгенлерине халкъда джюрюген нарт сёзле шагъатдыла: «Тойну къарнашы — харс, джырны къарнашы — эжиу», «Джырына кёре эжиуу», «Къууанчны къамчиси — алгъыш, джырны къамчиси — эжиу».

Къарачайлыла бла малкъарлыла эжиуге усталыкъны бек багъалатхандыла. Дотдуланы Ахматны, Хубийланы Харшымны, Батчаланы Апараны, Орусланы Сейитни, Дотдуланы Умарны, Байчораланы Магометни, Магулаланы Таубийни эмда башха уста эжиучюлени атлары халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

Къарачайда эмда Малкъарда халкъ джырланы къалай джырлаучуларыны юсюнден А. Н. Дьячков-Тарасов² «Уллу эмда Гитче Къарачайны тауларында» деген этнография очеркинде былай джазгъанды: «Къарачайлыла, къойну бютеу мыллыгы къайнай тургъанлай къазанны тегерегине тизилишиб олтуруб, джырлаб тебретиле, кертиси, биреу джырлай эди, къалгъанлары уа, аны макъамына къошулуб, бирча соза эдиле; бу созулган тауушлада не эсе да бир мыдах, бушуулу, бизни мыдах джерле-рибизге ушагъан бир зат эшитиле эди...»

Халкъ джырла джырланыучу джерледе: джамагъат джыйылулада, ныгъышлада, келин келген, къыз чыкъгъан тойлада,

¹ «Памяти И. И. Танеев». — М.-Л., 1947 — С 198.

² Дьячков-Тарасов А. Н. В горах Большого и Малого Карачая. Сборник для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1900. — Вып. 28. — С. 109.

джангы юйге кёчген эмда башха к'ууанчлада адамла джырчыланы эришдириб да джырлатхандыла. Орусбийланы Сафар суратлаг'аннга кёре, халк' джырчыланы эришиулери былай бардырылг'анды: «Джырчыланы бири джыйылг'анланы арасында мийигирек джерге чыг'ады да эм алг'а, харс ура, джырны к'уру мак'амын джырлайды. К'валг'анла уа бары да, ол джырны кесин к'ачан джырлаб башлайды деб, ашыг'ыб сак'лаб турадыла.

Ауазын харсха келишдириб, биринчи джырчы кесини джырын джырлаб башлайды. Ол бошаса, даг'ыда бир джырчы джырлайды, аны ызындан да бири. Алай бла, джырчыла кёзюу-кёзюу бары да джырлаб бошайдыла. Джыйылг'ан джамаг'ат соллуун алмай тынгылайды. Бошасала, к'ууанчдан, дауурдан, кычырык'ладан сора, ашау-ичиу, джырчылаг'а саугыала бериу башланады»¹.

Лайпанланы Сеитни «Бырмамытны джыры» деген китабында Тебердиде джырчыла бири бирине эришиб джырлаг'анларыны юсюнден тамам сейир хапар келтиреди. Халк'да джюрюген сёз былайды: «Тебердичи К'арабаш улу Адемейни бир кюн уллу тою болг'анды... Адемей к'ууанчына, К'арачайдан ог'ай, Черкесден, Абазадан, Ног'айдан да эски танышларын, шаг'ырейлерин чак'ырг'анды.

Тебердичи джырчыла, джырларг'а бизге схауатчыла артмак' болуучандыла ансы, башхаланы уа к'анджыг'аг'а илиндириб да кеталлык'быз деб, махтаныучу болг'андыла.

Адемей Теберди, Дуут ёзенлени джырчыларын чак'ырг'анды. Учкуланчы К'аншау уллу Мамуш да, Тебердиде джуук'ларына к'онак'лаб келгени бла тойг'а тюртюлюб к'алг'анды да, джаш адам джыйылг'анлаг'а, джамаг'атха к'араб, кесин да кёрюзтюб, кёз ачмай к'алалмаг'анды. Джаш болг'анлык'г'а, джырг'а, тойлаг'а да гитчелигинден ог'уна тюртюле келгени себебли, аладан, адетден, джорук'дан да хапарлы адамды.

Джырчыланы арасында, тёрге ётюб, К'асбот да олтург'анды. Ол болг'ан джерде джыр эм алг'а анга берилгенди ансы, алдына чабыб, устама деб, джырг'а кесин хазна адам урмаг'анды.

Той тохтаб, кёзюу джырг'а джетгенди...

Эжиуге уста, Наджю улу Тууг'ан, эжиуге к'ошулуб. оркестрни дирижеруча, к'олуна узун ингичге чыбык'чык' алыб, эжиуню к'ыйсайта башлаг'анны, чыбык'чык' бла узалыб тие да, к'ашы, кёзюу бла, баш силкени, булг'аг'аны бла тюзете, сафха джарашдыра барг'анды. Джырны биреу башлайды да,

¹ Урусбиев С. А. Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области. — С. 3.

бир кесегин айтыб, андан арысын башхагъа береди. Кеси да эжиуге къошулады. Экинчи да, джырны кыйырына дери сермеб чыкъмай, кэзююню арлакъгъа ётдюреди. Джырчыла, усталыкъларын кёргюзтюрге деб эришиб джырлайдыла, терлеб, джюлюннген джалан башларын джылтыратханла да бардыла. Ала, уллу юйде джерлешиб джырласала да, тынгыларгъа басынганла ачыкъ эшиклени, ачыкъ терезелени алларын толтуруб сюеледиле, ёмюрледен бери да алайды — иги джырчы эски джырланы къолгъа элса, анга тынгылаучула кзуру да табылгъандыла.

Джырчыла, эпос джырладан чыкъмай — джырда эришулене ара багъанасы эпос джырладыла — танг кесекни джырлашхандыла. Тамакъла арыгъан болурла, джыр, эжиу да сериюннге айлана башлагъандыла. Джыр тамада Къасбот, аны сезиб, джырны тохтатханды.

— Джырчыла арыдыкъ. Джашлада уа бир джырлар адам джокъмуду? — деб соргъанды бир кесекден. Терезелеге, эшиклеге басыныб, кенг юйню эшик артларын толтуруб тынгылагъанланы арасында ынгырдай билгенле бар болур эдиле, алай а усталагъа тенглеширча ким чыгъалыр? Быллай чамчы, джарыкъ джамагъатны арасында, джырлайма деб джунчуб, кесине кюлдюрюб кетмеклик хазнамыды?

Киши джукъ айтмай, тынгылашхандыла.

Мамуш бла эгечледен туугъан тенг джашы, джууугъу бла махтаныр муратлымы болгъанды да:

— Танымагъан элинде бек джунчуб къалмаса, бу джаш джырлаялыкъды. Джыргъа аман тюлдю, — деб Мамушну кёргюзгенди. Бары ары къарагъандыла. Джыр тамада Къасбот:

— Къайда, иги джаш, аллыракъгъа атла да джырны таралтчы. Джашла эжиуню кютуртурла, — дегенди, керти да бир джаш адамгъа сёлешгенча этиб.

— Сау болугъуз, тамадала. Бёлек сёзню тизалама деб, былай уллу джыргъа къалай къошулайым? Сизнича джырлай, джамагъатны сизнича былай тынгылата билалмам... Айыб этмегиз... — деб, Мамуш, огъайны баса тебрегенлей, Къасбот сёзюн алыб:

— Аны уа тюз айтаса, иги джаш. Былайда джырлагъанлача, уста, ариу джырлай билмеге да болурса. Къарачайны он элини уста джырчысы бары бюгюн былайдады, алача уста джырлаялмагъанлыкъгъа айыб тюлдю. Къайгъырмаз, джырла, кёр къарыуунгу, — дегенди.

Мамуш ол сёзлени джырчы кесин кёлтюрюб, махтаныб айтханнга терегенди, усталыгъына аллай бир базымаса да керек эди деб, кёлуне келгенди, алай а джюрегини хош болмагъанын билдирмегенлей, накъырдагъа-чамгъа буруб:

— Тейри, тамада джырчыла, бизле барыбыз да сизледен юрене келебиз. Тынгылайма да, сизни да не орусча, не черкесча джырлаб эшитмедим. Къарачайча джырладыгъыз. Къарачайча джырлаб, сизни озуб кетерикле да табылыб къалырла. Ол себебден асыры бек да махтанмагъыз,— деб къюлмсюрегенди. Къасбот, биягъында джангылгъанын, ары дери айтмаучу, уллу къёллюкюкге саналыргъа боллукъ сёзле силдеб джибергенин эслеб, тилин къабханды. Орнундан эрлай къобуб, джаш таба атлагъанды:

— Терс болдум, учхара сёлешиб джибердим. Айыб этме, иги джаш, аллынга атлачы,— деб, Мамушну къолундан тутуб элтиб, Наджю улу Туугъанны къатына олтуртханды. Кеси орнуна ётиуб:

— Кимни джашыса? — деб соргъанды.

— Къаншауну джашыды,— дегенди арлакъда сюелген, эгечледен туугъан джаш.

— Хы-хы, танийма Къаншауну. Къаншау иги джырлаучан эди. Аны джашы джырлай билмей къаллыкъ тюлдю. Джырлачы, сау къалгъын,— деб тилегенди Къасбот.

Мамуш, таза джарыкъ ауазын къалтыратыб, къонгурау таууш этдириб джырлаб башлагъанды. Бары шум болуб, «джашда хыйсаб бар кёреме» дегенча, бир-бирлерине къарашыб, бюсюреулю ышара тынгылашхандыла. Мамуш «Чёпеллеуню», «Татаркъанны» джырлагъанды. «Къаншаубийни» башхала джырлай келиб, юзюгюне кёзюу бергенлеринде, андан арысын джунчумай айтыб чыкыгъанды. «Ачей улу Ачезезни» да джырлагъанды. Ол а Мамушну эм сюйген джырларындан бириди, аны кеси аллына да кёб джырлаучанды. Джырлагъаны сайын а «Эй-аллах, джуртумда Ачей улу Ачезез деген бир киши болмаса, джамагъатым эндилеге не кюннге джетер эди?» деб сагъышланучанды.

Андан «Эминагъа» джетгендиле. Къарачай джамагъатны къурутуб кетерге аздан къалгъан ол ёлюм къыйынлыкъны юсюнден этилген джыр тебердичилени джюреклерине артыкъ да бек джагъылады.

Джырлаучула джырны бирер кесегин айта келгендиле да, кёзюу Мамушха джетгенди. Ол, джыр тизгинни тюрлендирмей, «баразаны» тюз алыб баргъаны бла, «Огъары къонакъ юйге къызылаякъ къоян киргенди» деген сёзлени айтханлай, Къасбот, билегине тийиб, джырчыны тохтатыб:

— Огъай, тохта. «Сарыаякъ къоян» дериксе,— деб юретгенди.

— «Сарыаякъ къоян» дериксе,— деб, чертиб къайтаргъанды. Алай а Мамуш джунчумагъанды.

— Джангыла болурмуса, Къасбот? Къоян бары да сарыаякъ

болады. Джырда уа эминаны юсюнден айтылады. Огъары къонакъ юйге да тюз къоян кирген тюз, эмина, ёлюм киргенин «къызылаякъ къоян» дегени бла билдиргенлигиди. — дегенди.

Къасбот, кесин дженгдирирге излемесе да, джашны сёзюне адам къулагъына чалышыр магъана болгъанын сезгенди.

— Оллахий, «сарыаякъ къоян» деген болмаса, башха тюрю джырланыб эшитмегенме. Эшитген эсем да, унутханма. — дегенди джумушаб. Алай а, тюз айтаса деб къоялмай, сёзю ахыры кесинде къалырын ушатханча кёрюнгенди. Джырчылары джырлагъанларына огъай, джырны биргесине келтириучю хапарларына да, таб, бир-бирин дженгалмай артмакълашханларына да къуру да скойуб тынгылаучула сёзю аягъы не бла тынарын сакълагъандыла.

Сора олтургъан чалсакъалладан бири, къонакъ джашны хатерин этиб, аны джанлы болгъанды.

— Оллахий, джырда къайсы сёзю тюз болгъанын сизге юреталлыкъ адам тюлме. Алай а ауруу тюшеде, джауорунда да алай тюсюнлю кёрюнчюченди. Ант этдир, джаш тюз айта болур, — дегенди. Адамла да анга разыча кёрюнгендиле. Къасбот да огъай дегенди¹.

Айтылгъан фахмулу джырчыла кёб болгъандыла. Алай а эртдерек заманда джашагъан джырчылары атлары унутулгъандыла. Халкъны эсинде атлары сакъланганла кёбюсюне Октябрь революция келирни аллында джашагъандыла. Къарачай-Черкес бла Къабарты-Малкъарда бюгюн да сау джашагъан бир къауум къарт алгъын талай белгили джырчыны джырлагъанларына тынгылагъанларын айтадыла. Махтаулу джырчылары арасында быланы айырыб чертерге тыйыншлыды: Семенланы Къалтур, Мечиланы Кязим, Къочхарланы Къасбот, Джаныбекланы Аппа, Эттеланы Исмаил, Меккяланы Ёрюзмек, Байрамукъланы Кючюк, Бытдаланы Къайсын, Байчораланы Шеке, Къарабашланы Адемей, Настуланы Бати, Боташланы Ажа, Гочияланы Джумарыкъ, Къоркъмазланы Ахлау, Шунгарланы Джарашты, Ёртенланы Таучу, Глоуланы Умар, Хачирланы Юсуф, Чагъарланы Томпа, Аджиланы Таулу, Боташланы Хаджибек, Магулаланы Тотай, Батчаланы Алтын (Сокъур Алтын) дагъыда башхала.

Къарачайны айтыргъан джырчысы Джаныбекраны Аппа, «кёчгюнчю» джырчы болгъанды. Не байлыгъы да — юсюнде кийими бла тюбюнде аты, аны бла бирге да джюрегинде урунган халкъгъа уллу скоймеклиги эмда тюгене, таркъая билме-

¹ Лайпанланы Сеит. Бырмамытны джыры. Повестле бла хапарла. — Черкесск, 1987. — 230—234 б.

ген факмудан чыкыган джыр, чам, самаркыау хазнасы болганды. Кеси да хаман да ат юсюнде, ёзенден ёзеннге, элден элге, кыошдан кыошха айланыб, бютеу заманын джолоучулукда ашырыб джашаганды. Кыайры барса да, джамагыат Аппаны юсюне басынганлай турганды.

Аппаны, джери неда башха энчи мюкю болмагган адамны, халкы ащ-суу эмда башха кереклисине кыарагганлай, болушханлай, турганды. Ол джаны бла кыарасакы, белгили кыарачай джырчыны джашауу бурунгу Грециядагы халкыдан чыкыган, джерсиз неда аз джерчиклери болгган фетлени — джыр чемерликни усталарыны джашауларына ушайды.

Джаныбекланы Кыапа-Герийни джашы Зекерья (псевдоними Кыалай улу Аппа) 1864 джыл Учкуланда, кесини кыыйыны бла джашагган джарлы эллини юйдегисинде тууганды.

Учкулан... Кыарачай халкыда аты айтылган, белгили джырчыланы — Семенланы Кыалтурну, Кыочхарланы Кыасботну, Джаныбекланы Аппаны — туугган эллери... Ол керти да тамам ариу джерди. Минги Таудан узакы болмай, тамаша тауланы этеклеринде, кёк Кыобанны бойнунда орналганды Учкулан ёзен. Учкуланны ариулугуну, хауасыны тазалыгыны юслеринден Семенланы Азрет назмуларыны биринде былай джазганды:

Кюнню тюбю. Джерни башы.
Дунияда,
Ариулукыну сейир джурту
Учкулан.
Джулдузлагы тие-тие
Тауларынг,
Джюрегингде джырлаб келген
Кёк Кыобан...

Аппа туугган кёзюуде Учкулан Кыарачайны бек эски эмда эм уллу эллерини бирине саналганды. Элчилени ичинде сёзге чемерле, чамгы, накырмадагы, самаркыаугы устала, джомакчыла, джырчыла кёб эдиле. Сабий болуб, Аппа тийреде кыартланы хапар, джомакы, нарт таурух айтханларына сюйюб тынгылаганды. Кыаллай бир сёз байлыкы бар эди аланы айтхан затларында!

Ерюзмегим ёзден эди,
Белибауу джезден эди,
Гемудагы мене эди,
Гемуда тил биле эди.
Уллу Тюзге джетгенлей,
Джилтин-милтин от кёрдю,

Гемудагъа соргъан эди
Къоркъа эсенг — кенгден тарт,
Къоркъмай эсенг — мени къакъ...
Сагъыш этди, салпыланды,
Таукел этди, талпыланды...

Джырла уа?! Ала кеслери бир энчи дуниядыла! Адамвы сезимлерини байлыгъын, теренлигин кёргюзедиле... Алада халкъны джашауу, турмушу, халиси, адетлери кёрюнедиле:

Окъ тийгенди Джаш Отарны бойнуна,
Кимле кирирле къаракъаш къатынынгы къойнуна?
Окъ тийгенди джигит Мыстафаны бутуна,
Кимле оноу эгерле атасындан къалгъан джуртуна?
Кече болса, сен джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, окъ джаралагъа къарайса,
Окъ джараларынг сени кюнде къуруйла,
Тегерегингде сени ач берюле улуйла,
Сен, кече болса, джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, уллу джолгъа къарайса.
Джолгъа къарай, кезлеринги тот этдинг,
Шемшер хазырларынгы салыб от этдинг.
Суусабынга балчыкъ суула ичесе,
Кебининге одал чапракъла бичесе.
Джырта-джырта чегет расаны джурт этдинг,
Джата-джата окъ джараларынгы къурт этдинг.

(«Къобанланы кзой белек»)

Чам, самаркъау джаны бла къарачайлыла бла малкъарлыла керти да тамаша джырла эте билгендиле. Аллай джырлада байла, «тыкъкъарынла» хыртха урулгъандыла:

Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайды?
Тоханада джукълайды,
Къатыны ача санайды
Терезеден къарайды,
Кюбюр тюбюн къармайды,
Джашы эсириб джырлайды,
Къызы башын тарайды,
Къашын-башын бояйды,
Кирпиклерин сылайды,
Къулу эшикден къарайды,
Отунчусу сарнайды,
Джылкъычысы джылайды,

Туарчысы к'арг'айды,
Суучусу бузлайды...

(К'ар джаады, борайды...)

Аппаны ата-ана джууук'ларыны ичинде халк'ны сёз байлыг'ын алакат билгенле тубей келгендиле. Алай адамла бла сабийликден джашаг'аны, халк' джырланы, айтыулары, джомак'лары гитчеликден ог'уна иги билгени Аппаны чыг'армачылык' ишине уллу болушкандыла...

Джети джылындан башлаб, Аппа эл малны кютгенди. Сюрючю джашчык'ны фахмусу, чамг'а алакатлыг'ы, ак'ылыны джитилиги, халисини ётгюрлюгю эртде танылг'андыла. Ак'ыллы джаш кесини уллу фахмусун урунган халк'ына джарарча хайырландыра да билгенди. Аппаны «сюрюулени иелерине» к'аршчы айтылг'ан ма былача самарк'ау сёзлери халк'ны арасында кенг джайылг'андыла:

Эл джыйылыг'га чак'ырылсала да
Джарлыла бла джазык'ла,
Алаг'а оноу сормадыла
Уллукарын базык'ла¹.

Даг'ыда:

Бу бийлеге налат болсун:
Ат отлатыг'га да к'оймайла.
Джаламишле
Ырыскыдан тоймайла.

Аппаны самарк'ау сёзлерине, оюнларына, импровизацияларына байланы, бийлени хыртлаууна кёл кенгдириб, урунган к'ара халк'ны кёзю азмы ачылг'анды, кёлю азмы джарыг'анды?

Эсли джашны джарык', джити фахмусу халк'ны уллу тин байлыг'ындан к'арыу алады. Аны халк'ны сюйгени, «тык'к'арынланы» кёрюб болмаг'аны джырчылык' фахмусун джарык'дан джарык' джандырады, кесине да кюч береди.

Артык'лык'г'га, залимликге бой сала билмеген чёрчек оюмчу, селеке назмулары фахмулу устасы юслеринде адамлык' ышанлары болмаг'ан байланы к'атылык'ларын, зорлук'ларын, халк'г'га джетдирген ауур азабларын кеси толу сынаг'анды. Джангы джетген джаш болг'ан кёзююнде ог'уна, патчак-

¹ Лайпанланы Сеит Джаныбекланы Аппа (К'алай улу) «Шохлук'», — Черкесск, 1962. — 7 б.

ны оноучулары ызындан тюшюб айланганларыны кыйынлыгында, абрекликге кетиб, сау юч джылны ышыксыз, ачдан аза, сууукъдан къата, таулада, дорбунлада кыйналыб айланганды.

Бир джолда уа, Аппа элге азыкъ алыргъа келгенлейине, эгетле ызындан тюшгендиле да тутхандыла. Патчахны оноучулары, чѳрчек джырчыны, «ассыны», «патчахны джауун» къалай сындыргъанларын халкъгъа кѳргюзюрге излеб, къолун-аягъын да къаты байлаб, кесин да арбагъа атыб, элде айландыргъандыла.

Халкъ а «тыккъъарынла» умут этгенча, джырчыгъа налат бергенни, бетине тюкюргенни орнуна, бу уллу фахмулу, алапат адамгъа артыкълыкъ этгенлеге налат бериб, джырчыгъа уа не табханларын да: къакъ эт, бышлакъ, джау, джылы кийим, ууакъ-тюек къол керекле чыгъарыб чабдыргъандыла. Аппа болган эки чархлы кѳрачай арба эрлай огъуна саугъаладан толгъанды. Къойнунда сабийи бла бир джаш тиширыу а, чыммакъакъ джамчыны узата, былай айтханды:

— Аппа, сен барыбызны да багъалы, суйген адамыбызса, бу джамчыны сеннге деб этгенме, къууанч бла кий, сау джырт!

Тиширыуну бу сѳзлери джырчыны джюрегин артыкъ да бек кѳлтюргендиле, кѳзлерине джыламукъ ургъанды. Кесине аллай уллу халкъ суймекликни, джюрек джылыуну ол хар адамны ауазында, сифатында, сѳзюнде да эслегенди. Аны бушууун халкъ кесини бушуууна санагъанын ангылагъанды.

Терс сюд этиб, Аппаны Сибирге ашыргъандыла. Анда, Сибирь Магъаданда, джер тюбюнде тѳрт бюклениб ишлей, ол сау тѳрт джылны ашыргъанды. Аны юсюнден джырчы былай айтханды:

Эресейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин,
Емюрге бузлаукъ джерлерин,
Ач, джалангач болуб сынагъанма,
Джуртуму излеб джылагъанма...

Халкъда джюрюген хапаргъа кѳре, Къалай улу келлик заманны башха боллугъуна толу ийнанганын не кыйын кѳзююнде да тохтатмагъанды. Анга Сибирге кете туруб айтхан сѳзлери да шагъатлыкъ этедиле:

Джер айланыбды башы тюбюне,
Айланыр кюн а, келир тюзюне!

Аппа Сибирь рудникледен джуртуна, туугъан джерине къайтханында, патчах администрацияны оноучулары джырчы-

ны селеке этерге, сыйын тюшюрюрге, чурум излегенлей, дыгала-
лас этгенлей тургъандыла. Аны юсюнден Аппа былай айтханды:

Мен
Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб, тюрге элтди,
Алай бла джашаргъа къоймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады,
Ызымдан айландыла тюшгенлей,
Стауатымдан а эрек этгенлей,
Ёмрююмю къачханлай ашырдым...

Бир-бирде, таб къаугъа чыгъарыб, бир къауум эссиз адамла-
ны Аппагъа юсдюрюб ёчюкдюргенлери, анга къол кёлтюргенле-
ри да болгъанды. Аллай къаугъа бир джолда къарачай элде
болгъанды. Хапаргъа кёре, туююшде-къатышыуда иги огъуна
таякъ джетген Аппа эс джыйгъанында, «тыккъарынланы»
ётюрюклерине, юсдюргенлерине алданыб анга чабханлагъа айыб
этиб, уялтханды. Аланы къарангылыкъларына, эссизликлерине
джюреги къыйналгъанын таныта, былай айтханды:

Башлыгъымы чохун кесдигиз,
Тобугъуму башын тешидигиз,
Къолумда барды къынгыр таягъым,
Бек ауругъаным — бу сол аягъым...¹

Джырчыны саны ачыса да, андан эсе бек терсликден джю-
реги ачыгъаны белгили эди...

«Къаугъачыла», терсликлерин ангылаб, алданганларына
уялыб, Аппадан кечмеклик тилегендиле. Къой кесиб, джырчы-
ны сыйлагъандыла. Бир-бири кёллерин ангылаб, шох болуб ча-
чылышхандыла.

Алай а «тыккъарынла» халкъны шохун халкъныны ичин-
де, тынч къояргъа унамагъандыла. «Халкъ суйгенни зорчу кё-
рюб болмаз!» — деб тюз айтадыла. Чурумла къурашдыра, джал-
гъан терслеуле чыгъара келгендиле да, бир джолда, Аппаны
ыйлыкъдырырча, сыйын тюшюрюрча чурум джарашдыргъанды-
ла. Учкуланда бир адамны энчи тюкени тоналгъанында, тоноуул
ючюн ол элчи байны, Къочхарланы Темирболатны, джашы терс-

¹ Джингирикде 1977 дж. Джанкёзланы Харунну джашы Ма-
гометден джазылгъанды.

ленгенди (тукенни керти тонагъан да ол болгъанды — урланган затла анда табылгъандыла). Алай а аны биргесине, «джашха тонаргъа кёл бергенди» деб Аппаны тутхандыла. Алай бла, тук чакълы терслиги болмагъан джырчы биягъы узакъ Сибирде дагъыда джети джылны ашыргъанды.

Сибирде этилген къысха эспромтларында Къалай улу Сибирь рудникледе урунганланы кыйын джашауларын джити, таб сёзле бла кёргозеди:

Токълутоймаз кюнле киби, мутхузду
Бу ташкёмюр оба, эминадан къалмагъан эсе,
Джутайым деб турады.
Хауа джокъду, аяз урмайд,
Оюла тебресе уа, терекча аумайд,
Кече джерге тюшгенча, юсюнго басыб къояды¹.

Туугъан джуртуна къайтханында, Къалай улу, биягъынлай, ат белине джарашыб, элден элге, къошдан къошха айланыб, кесини къысха селеке назмуларын чыгъарыб айтычу болгъанды. Ала бир къауумланы джюреклерин джылытхандыла, бир къауумланыкын да ачы чанчдыргъандыла. Аны юсюнден джырчы кеси былай айтханды:

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма.
Байланы уа кёб кере
Сюеклерин тургъузгъанма...

Къалай улу халкъны арасындан чыгъыб, хаман айланыб, халкъны инджиуон, бушууун, джашаууну ауурлугъун иги билгени эмда урунган халкъгъа уллу сый бергени себебли, аны селеке чыгъармачылыгъыны джити сюнгою адамны сыйын тюшюруге къаршчы бурулгъанды. Джырчы кесини джити, ётгюр, кесгин сёзлери бла бир къауум бир къауумну джекгенине, джулкъгъанына, тоноугъа, урунган халкъны адебни, халини, джашауну юсюнден мийик излемлерине келишмеген затлагъа къаршчы болгъанлай тургъанды:

Буз тюбюнде къалсынла,
Бёденеланы маллары,
Ат джауурдан уллу джауур болгъанды
Джарлы Хаюккуну санлары.

¹ Карачаевск шахарда 1965 джыл Алботланы Шогъайны джашы Магометден джазылгъанды.

Кёбюсюне джырчыны селеке назмулары улуу кёллю той-
гъун байлагъа, джалчы джегиучюлеге аталгъандыла. Джырчы
аланы къызгъанчлыкъларын, къатылыкъларын, къуру кеслери-
ни хурджунларындан ёзге къайгъылары болмагъанын, джут-
лукъларын, тумакълыкъларын эмда махтанчакълыкъларын
хыртха ургъанды. Ол айтханыбызгъа халкъны эсинде къал-
гъан бу селеке тизгинле шагъатлыкъ боладыла:

Старшина болама дей да, Хуке улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду.
Ол умут бла дуниядан ауушду¹.

Дагъыда:

Хырла улу Нарсанада джашайды,
Тонгуз кибик семириб.
Джарлы халкъны ашайды,
Къой аягъынлай кемириб...

Кесек тизгинчикге аллай бир терен магъана сыйындыралыр
ючюн эмда чам халлы сёзлеге улуу селекелик магъана берир
ючюн къаллай улуу фахму керек болгъанын айтыргъа да
къыйынды.

Джырчыны сёзю байланы халилеринде тюбеучю кёб осал
шартланы аяусуз селеке этгенди. Алада тюбеучю осал шартла-
ны бирин — къызгъанчлыкъны — хыликке эте, Аппа былай айт-
ханды:

Хаджибий!
Къарнынг джерге джетеди.
Асыры семизден,
Кёзлеринг чыгъыб кетелле
Асыры малкёзден.

Къызгъанчлыкъны, джутлукъну, кеслерине «бий» атны баш
шарт этгендени Аппа аямагъанды, аланы халилерини осаллы-
гъын, джюреклерини тарлыгъын айгъакълагъанды. «Малы кёб-
ню — шайтаны кёб» — деб айтыргъа ёч болгъанды.

Аппаны ётгюр, бай тили, халал, исси джюреги болгъаны се-
бебли, ол харам хакъ ашаучулагъа, адам джегиучюлеге, джити
«кючлю» сёзле табыб, кёлюне келгенни ачыкъ, къошакъсыз,
таукел айта билгенди.

¹ Къарачай поэзияны антологиясы — Ставрополь, 1965.
С. 133.

Самаркѡауну, ачы бедишни, кѡыйдырыб айтыуну халкѡны тил байлыгѡында джюрюген таб тил айланчланы, сѡз бѡлеклени жангы магѡанада хайырландыруу — бу тил амалла бары да Аппаны чыгѡармаларыны айгѡакѡлау кючлерин уллу, магѡаналарын терен, адамны эсинде кѡалырча, хар ким да ангыларча, сейир, тамаша этгендиле. Кѡысха назмучукѡлагѡа уллу магѡананы сыйындыра билгени да Аппаны назмуларына чексиз поэтикалыкѡ кюч бередити. Джазма болмагѡанлай да, джырчыны хар айтханы халкѡны эсинде кѡалыб, джамагѡатда кенг джайылыб кетиучюсю да аны ючюн болгѡанды. Аны байлагѡа аталгѡан самаркѡау назмулары барыны юсюнден да бирча айттылыб кѡалмай, белгити бир адамгѡа аталыб айтылгѡандыла, алай этгени назмуларын артыкѡ да кесгин, адамланы сезимлерине кѡатылыу кючлерин уллу этгенди:

Бѡденелары онгсуз кѡонакѡны арбазгѡа
кѡоймайдыла,
Кеслери уа адам кѡыйындан тоймайдыла.
Кѡутургѡан адамныкѡылагѡа ушайдыла
Тинибекни кѡзлери,
Джюрек джармай кѡоярламы кѡынгыр Махаметни
сѡзлери?

Айгѡакѡлагѡан назмуларыны биринде Джаныбекланы Аппа «джашауну иелерине» ачы сатиралы багѡа бередити, урунган джарлыланы уа мадарсыз, ауур джашауларына терен бушуу этедити, тенгсизликге кѡыйналады:

Джарлы Дырга джалчы болду,
Чомалагѡа малчы болду,
Бешджыллыкѡ джалын даулады,
Тюзлюкню уа табмады...

Дагѡыда:

Саламтонла, айрызтекле, тобукѡларыгѡыз ачыла...
Кѡуу таякѡла, сыртыгѡыз кѡамчи бла кѡашыла!
Ауругѡан, кѡырылгѡан да сиз, дырын болуб,
Ѡмюрюгюз ишлейсиз, ауузугѡузгѡа чибин кѡонуб...

(«Джалчыланы арасында»)

Аппаны «Бырмамыт-башын сайладыла» деген джыры кѡош нѡгерликге джарашхан малчыланы юсюнден этилгенди. Джашла кѡышылыкѡгѡа джараулу, джылы, сууукѡ аяз урмагѡан

ышыкъ джер излегендиле да, Бырмамыт-башы таулары сайлагъандыла. Алайы уа, къыш огъай эсенг, джай да сууукъ тартханлай тургъанды. Ол себебден ачы сууукъ аязладан чарпый, мал къотур болгъанды да, бузоулары багъабыз деб, малчыла Нарсананы патегенин къошха ташый, къурутургъа джетдиргендиле. Эм артында уа къошчула малларына себеб табалмай, чачылышыб кетгендиле. Болумсуз малчылары оноусулукълары, тутхучсузлукълары, биригиб уруна билмегенлери хыликкелик иш болады. Джыр быллай сёзле бла бошалады:

Бир-бирлерине ачуландыла,
Бырмамыт-башындан ким къазанын,
Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
Алары джай кырдыкда скауатчыла табдыла.
Бир сынган къашыкъны да къоймай
Джыйгъан хапарлары чыгъа эди...

«Бырмамыт-башын сайладыла» деген джырны юсюнден Ислам Къарачайлы «Сатирические песни Карачая» деген, 1930 джылда орус тилде джазылгъан статьясында былай чертгенди: «Здесь мы хотим привести одну карачаевскую песню — сатиру, соль которой заключается в высмеивании различных этого рода пороков (скупость, жадность богача и т. д.). Средством для бичевания их является причудливое сочетание различных фамилий и имен, перечисление лиц из самых различных уголков и различных фамилий Карачая, причём с каждым новым именем при перечислении возрастает интерес к тому, что же будет дальше и чем кончится.

Одна из особенностей сатиры заключается в помещении рядом в этом списке таких лиц, которые по своему удельному весу, по своему богатству и значению в обществе, по взглядам на них окружающих, очень далеко стоят друг от друга, причем перечисление получается в высшей степени ритмичным. Местами отдельным персонажам, действующим в песне, дают различные титулы, вроде присяжного скупца, имеющего своей специальностью скоблить котлы, чтобы кушать выскобленное. Автор часто прибегает, для пущей хлесткости бичевания, к русским выражениям, которые в карачаевской речи получают, естественно, карачаевские окончания. Смысл этих выражений еще в том, что главаря скупцов, жадных до стяжания людей, называют полковым командиром, то все это звучит особенно ядовито...

Сила песни заключается в удачном и неожиданно-причудливом перечислении лиц и местностей, в удачном их сочетании для осмеяния... при внимательном изучении даже такой ма-

ленькой сатиры., можно составить представление о том, насколько живым и острым умом владеет этот маленький, в прошлом «неисторический» народ, который раскрепостила Октябрьская революция»¹.

Аппаны чыгъармаларында чам эмда самаркъау назмула баш орун алгъандыла. Алада эринчеклик, ишге къолу джарашмагъанлыкъ, тазалыкъгъа тыйыншылысыча эс бёлмеу дегенча къолайсыз шартла хыликке этиледиле. Сёз ючюн, «Хомух тиширыула» деген назмусунда Къала улу былай айтады:

Хышты Хурай,
Кыскыл Джаулай!
Тылпысла,
Чийпысла,
Табантартмазла,
Бетджууумазла,
Ушакълары юзюлмегенле,

Эртде туруб ийнек саумагъанла,
Эзиулерин джуумагъанла,
Хомух аманла,
Кирли халбарла...

(«Хомух тиширыула»).

Аппа кесини кемликлерин да белгилегенди. Ма сёз ючюн, быллай накъырда сёзле къураб, адамла джыйылгъан джерде айтыргъа ёч болгъанды:

Юсю — уф-чух,
Миннгени — чух, чух,
Джырлагъаны — хырка гугурук,
Башына уа — джокъду джукъ.

Дагъыда:

Ким берликди къызын
Рыхысыз калакга?!
Сёз бламы кечинникди
Къалай улу Аппача?!

¹ Ислам Къарачайлы. Сатирические песни Карачая. Советский Северный Кавказ.— Ростов-на-Дону, 1930, № 1.— С. 39—40.

Юсюне-башына уллу сакълыкъда адамла ортасында джыйым-лы тутханды, тазалыкъны кесине энчи борчха санагъанды. Алай бла да халкъгъа юлгю болургъа кюрешгенди. Ат белинде, таймаздан джолоучулукъда, къонакълыкъда айланган адам-гъа кесин алай таб, таза тутхан къыйын болса да, Аппа ол адетин юсюнден атмагъанлай джашагъанды. Дагъыда кёлуне джетмей, кеси-кесине быллай сёзле теджегенди:

Айры Баулагъа ётгенди
Кюмюш айылны хапары,
Босагъагъа илиннгенди да,
Хай, марджа, ычхыналмайды
Аппаны шалбар сапалы¹.

Аппаны кёрген-таныгъан адамланы эсге тюшюрюулерине кёре, сатира джырларын Аппа драма оюнланы халында джырлагъанды: белгили адамланы ауазларын, сёлешгенлерин эниклей, ауазын тюрлендиргенди, кийиз гинджилерин таб тукъум ойнатханды. Гинджилени уа ол кеси къолу бла этиб джарашдыргъанды. Билимли искусствовед Хабичланы Зинхара Къалай улу Аппаны эсге тюшюрюулерини, Аппаны ол оюнлагъа гинджилени къалай хазырлагъаныны юсюнден иги кесек хапар джыйгъанды. Хапарлагъа кёре, эркиши гинджи этерге керек эсе, Аппа эки айры чыбыкъчыкъны алгъанды. Эки айрысы-аякъла, сабтагъай джаны уа тёнгеги болгъанды. Джюн токъмакъ гинджини бет тюрсюнюн белгилегенди. Токъмакъчыкъгъа акъ къумач джурунну сёдегей чырмаб, бетин бояула бла боягъанды. Гинджини бойнундан энишгерек таякъчыкъны кенделен салыб бегитгенди — имбашлары деб, андан сора кийиз джурунчукъла бла халыладан ушатханына кёре санларын къурашдырыб, кереклисича кийиндиргенди.

Тиширыу гинджи этсе уа, джырчы тюз таякъчыкъны алгъанды. Гинджилерине акъ-къара къолан, къара-къызыл къолан, акъ-кёк къолан, саргъылдым-джашил неда къызгъылдым-мор кийимле «кийдиррге» ёч болгъанды.

Джырчыны кюбюрюнде тюрлю-тюрлю гинджилери къурумагъанды. Сёз ючюн: хыйла, джумулгъан кёзлери болгъан, молла сыфатлы гинджи, къошакълы тул тиширыучукъну сыфатын эниклеген, сюрюучю джашчыкъны сыфатына ушагъан азгъын джашчыкъ... Адамланы эслерине тюррелиб къалгъан гинджиле-

¹ Маруха элде 1971 дж. 2 апрельде Эрикгенланы Халиматдан Батчаланы Анзор джазгъанды.

ни бири — Кёсе гинджини сыфаты: хышты уууртлары болгъан джасанбет, эринлери къаты къысылгъан киши — къызгъанч, джут, хыйлачы байны сыфаты...

Аппаны оюнларына къара халкъ талпыб къарагъанды, харамакъчыла уа огъурамагъандыла. Джырчыны тута да аны кийиз гинджилерин сыйыра оноучула аз кюрешмегендиле. Алай а Къалай улу, тутмакъдан къайтханы сайын, жангы гинджиле къурагъанды. Гинджилерин гитчерек агъач кюбюрчюкге джыйыб, хаман да биргесине джюрютгенди¹.

Сёзге, оюннга, чамгъа уллу фахмусу болгъан Аппа башха адамны сёз усталыгъына бютюн да багъа бергенди. Сёз ючюн, Аппа бир малчы джашха, Гогуйланы Добар улу Ахлаугъа, къалай тюбешгенин таймай айтыргъа ёч болгъанды. Хапарлагъа кёре, Аппа Ахлаугъа тюбегенди да, аны гитче сюрюучюгюн эслеб, былай салам бергенди:

- Кёб болсун юч эчкини сюрюучюсю!
- Ой, сау бол, джугъу да болмагъан! — дегенди Ахлау.
- Санайма да, эчкилеринг юч болду,
Айтхан сёзюнг джюрегиме кюч болду!
- Алай болса, барды эчкилерим бла юч теке,
Къайдан келесе Къалай улу Аппа деген къызтеке?
- Юйюгюзню артында эмен томурау,
Манга ол сёзю айтыргъа къайдан билдинг,
Ахлау деген боюн омурау?
- Аппа келед айрыдан аууб аты бла,
Анангдан туугъанлы джашайса
Элни сууукъ ханты бла.
- Бу кютгенлеринг неге джарайла?
- Эм уллусу тулукъ болур,

Аны гитчеси къапчыкъ болур,
Аны гитчеси гыбыт болур;
Барын да бирге джыйсакъ,
Бир джарлы юйге керек болур.
Анамдан туугъанлы
Айырылмагъанма сюрюуден,
Сенден башха адам болса,
Чыгъарыр эдим кириуден².

¹ Сарытюзде 1978 дж. 12 июнда Ёзденланы Зухатдан джазылгъанды.

² Джингирикде 1977 джыл 15 августа Джанкёзланы Харунну джашы Магометден джазылгъанды.

Аппаны акъылы бла бу айтышда аз маллы сюрюучю онглагъанды. «Гогуйланы Ахлау болмаса, мени сѣз бла киши хорламагъанды», — деучен эди Аппа, деб халкъда хапар джурюйдю.

Бюгюн да Къалай улу Аппаны сѣз чемерлигини юсюнден хапарла унутулмайдыла. Ма аладан бир талайы. Белгили къарачай джырчы Ёзденланы Аbugалий Аппаны юсюнден айтханы: «Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётджурген болур. Бир аты барды, андан суйген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюрбуне да тѣшеб къоя эдиле. Сора — таннга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кѣз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кѣб туруучан эди, Джанибекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кѣчген заманым. 1927-30-чу джылла Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джанибекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кѣрюб, мындан кенгден огъуна ёрге турмасала тиширыула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла. Таб, ушагъыусуз сѣзлери уялтырыкъдыла. Сарытюзчю къызла аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эригиб, кѣзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

— Аbugалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсюне джаш-къушланы джыйыб, къюдюре тургъан Аппаны кѣргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрлендириб, ма бусагъатда кинодача эте турады. Къоймайдыла къызла, неда болсун, мени джырларыгъымы суйдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къоюб, кесин бегитиб, ариу тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкъ. Аппа, кѣб къыйынлыкъ кѣрген адам, замансыз къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыкълары бла, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгъан джерде, самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъа келиучю Аппадан джукъ къалмагъанына къыйналама...

Бир кере Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара Аппа аллыма чыкъды. Бизден Джѣгетейге бара болур эди. Былай къатыма джетерге:

— Къайдан келесе, акъ байталынг бла, къара шайтанынг бла? — деди.

Тюзю, кьоркьдум демлеширге.

— Да, былай... кьошдан келеме...— дедим акьыртын.

Сора саламлашыб, тынчылыкь-эсенлик сорду да, айырылышдыкь¹.

Энтда бир хапары.

Ташлы Сыртда бир байны кызылары кюн турушда олтуруб тургъанлай, Къалай улу Аппа ат бла озуб тебрегенди да, эгеч леге «кюнашхы» бергенди. Къызла уа эшитмеген, кърмеген кибик эггендиле да кьойгъандыла. Сора Аппа былай айтханды:

Къалай улу Аппаны атчыгъы,
Къамчи бла урмаса джортмайды,
Темуркъа улу Герийни кызылары
Тиреусюз ёрге кьобмайдыла.

Бир джолда уа мазаллы, токъ санлы адамны бир гитче акь тайчыкьгъа миниб тургъанын къргенди да, Къалай улу Аппа былай айтханды:

«Ай, хариб тайчыкь, ай, джазыкь тайчыкь! Сенден кыйынлы болурму, он пуд гардошну кёлтюрюб тургъан!»

Дагъыда: Ач джыл бир джолда Къалай улу Къош дорбунлада мант къаза тургъанды.

— Салам алейкум, Аппа, ишинг къолай бълсун! — деб, бир адам келгенди къатына.

— Алейкум салам, сау кел, джууукь бол!

— Не зат бла кюрешесе?

— Эндиге дери джашадым накъырда бла ант бла. Бюгюн а кюреше турама джерден къазылгъан мант бла, — деб джууаб бергенди джырчы.

Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, Къалай улу Аппа Багъыр улу Къасбот бла кёб кере тубешгенди — кьошлада, тойлада, оюнлада, айтышлада. Фахмулу джырчы Ёзденланы Абу-галий Къасботну эсге тюшюре, былай айта эди: «Алай чырайлы да тюл, орта бойлу, чортуракь бурну бла — сыфаты алай эди... Къасбот келсе, хан кьонакьгъа да кьууанмаз эди халкъ, анга кьууанганча. Сау эл юсюне басыныб, эки-юч кюнню джырлаб тура эдиле. Джазлыкьда бизни тийреде эки кичи кьарнашлары — Ога бла Гитче — джашай эдиле да, алагъа келиучен эди. Аладан да бек Дотдайланы Ахматны — джырчы нёгерин — унутмай эди. Ол огъай, хоншула эдик да, бизге да талай кере келгенин билеме. Джай мал тауда болуб, кесерге кьой табылмай, кьакь кьабыргъадан тиш-

¹ Ёзденланы Абу-галий. «Джыр бла заман», «Джашауну оюулары». — Черкесск, 1988. — 126—127 б.

лик, педа хычын биширилсе, — ол мэл сойгъаннга саналыучан эди. Кертиди сабий кѳргенин унугмагъаны. Энтда кѳргенча болама: эшик аллында тишлик этиле, актгъан джауу да отну джандыра, ары-бери чабыб, джумуш этген адамла»...

Къобанланы Алхаз (бурунгу Хурзукчу, бусагъатда Первомайскечи) бегитгенге кѳре, Аппа бла Къасбот шохла эдиле. Бир-бири бла бек кѳб ойнаучан эдиле, бири бирин керти сюе эдиле. Экиси да бир тик сѳз бла бир-бирини джанын кый-намагъандыла. Бири, бу къошха бирсини келлигин эшитсе, талай чам этиб, айтырсыз деб кетнучен эди, келлик тенгин «сѳглюб»... Аппа бла Къасбот бир джерде болсала, ёлгени болгъанны кюлдюре эдиле...

Айтыуларындан, бир джолда халкъ джыйылыб тургъан джерде Багъыр улу Къасбот Къалай улу Аппагъа:

— Багъыр улу Къасбот деген джырчы менме, сен а кимсе? — дегенди.

— Сен Багъыр эсенг,
Мен Къалай,
Сен къалай эсенг,
Мен да алай! — деб, джууаб этгенди Аппа да.

Джырчыла кечени кече узуну айтышхандыла. Бу эришиуде, халкъда джюрюген халпарлагъа кѳре, Аппаны Къасбот хорлагъанды сѳз бла, джыр бла. Алай болса да Аппа, кесин хорлангъаннга санамай, былай айтханды:

Къабыргъада къалайла,
Джетмегенге джалгъайла,
Къалай улу Аппадан
Багъыр улу Къасботну сайлайла,
Огъай, ол тюз тюлдю,
Аппадан иги тюлдю,
Аны къонакъды деб сыйлайла,
Мени «хорлатдынг» деб, кыйнайла.

Лайпанланы Сеитни джазгъанына кѳре, Къалай улу Аппа «иш, джашау излеб» «экинчи стампулчула» бла Тюркге барыб, анда «джандет джашау» тюзеталырындан тюнгюлюб, Ата джуртуна таулу Кавказына къайтыб келгенди. Аппа Тюркде бѳлек заманны кечингенди, барыб тюшгенлей, ызына къайтыб, къуралыб кеталмагъанды. Къалай улу Аппа анда, бир ишексиз, тюрк меддахланы да кѳргенди, — дейди Лайпанланы Сеит, — Меддахла тюрк шахарланы — артыкъсыз да Стамбулну кофей-

наларында, джырлай, самаркъау-чам эте, джамагъатда чола-
лыкъланы эниклегендиле... Къалай улу Аппа Тюркде болгъан
заманда эки меддахны — Ашки-эфенди бла Срурини Стампулда
туура зынгырдауукъ, тауушлукъ кёзюулери болгъанды. Бир
ишексиз, Аппа аладан бир затланы кёргенди, къайда болса да,
Стампулну, не Измирни, не Трапезундну кофейналарыны бирин-
де аланы концерт бере тургъанларына джолукъгъанды¹... Ол
да, бир ишексиз, Октябрь революциягъа джууукълашхан джыл-
ланы биринде болгъанды.

* * *

Къалай улу Аппа Октябрь революцияны хорламына къууанч-
лы тубегенди. Кесини бютеу джашауун урунган халкъны джа-
зыуун иги этер ючюн кюреш бла ашыргъан Аппа революцияны
хорламына, совет властны орналгъанына къууана, муратына
джетерине ышана, бу сёзле бла билдиргенди окомун:

Джер болуб эди башы тубюне,
Власт келгенлей — бурду тюзюне!

Революцияны кючю бла къралда болгъан тюрлениуле Аппа-
ны назмуларында орун табадыла. «Муну бизге Ленин берди»
деген назмусунда Къалай улу Ата джуртха терен суймекли-
гин, Совет властха, Ленинге ышанмакълыгъын билдиреди:

Джарты дуня сау болду,
Байлыкъ-бийлик шау болду,
Джашла, къызла окъур кибик,
Барына да кюн келди.
Муну бизге Ленин берди.
Хырпыс улу да чабады:
Мени малым къайдады? —
Деб зырнаын тартады...

Халкъ бла бирге эркинликге, тюзлюкге джетгенине къууа-
ныб, джюреги кёлтюрюлюб, назмуланы биринде былай айтады:

Эй чиллеаякъ,
Къылтамакъ,
Акъбогъакъ,
Узунбоюн омакъ

¹ Ш о х л у к ъ. Джаш джазычуланы чыгъармаларыны
джыйымы.— Черкесск, 1962.— 10 б.

Бийчеле!
Къаура сыбызгыла.
Чолакъ чюйкеле!
Узун белли,
Эшик кёзлю.
Кенг кёллю,
Къошакъ бийчеле!
Дуния сизде
Турмады — энди
Кёчдю къара халкъгъа!

Джангы джашауну толкъунлары эскиликни, къарангылыкъны, джахилликни сибириб, дунияны джангыртыб баргъанына къууана, джырчы эски «иелеге» былай айтады:

Къара джамчыны джайма юсюне
Къара халкъны джарыкъ тийген кюнюне,
Заран болма бёркюб баргъан ишине!

Тюзлюкню хорларына ийнаныб тургъан джырчы муратына джетеди:

Джангы джашау келди — эскилик ёлдю,
Биз анга хошбуз;
Эркин дунияда
Сейир джашауда
Джерге, суугъа бошбуз.

Къалай улу кесини назмуларында эски джорукъланы осалыгъын хыртлай, джангы джорукъланы джакълайды.

Чарх да алгъын бурула эди байла ючюн,
Энди уа онгсузла ючюн, джарлыла ючюн...

Аппа, къарт болса да, алкъын кеси тирилей, накъырдасычамы да биягъынлай ётгюрлей тура эди. Халкъ бла бирге эркинликге, тюзлюкге джетгенине къууаныб, джюреги кёлтюрюлюб былай айтады:

Къазан асдырдым Абай улугъа,
Тутдуруб багъыр къазанны къолуна,
Джекирир мурат этди къулуна,
Таяныб эски умутха,
Алай а кетди ол заман!

Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, Аппа джаш заманында Медиха деб бир къызны суйгенди. Къызгъа 24, джашха 26 джыл болгъанды. Асыры бек суйгенден Аппа кече джукълаялмагъанды, хаман да къызны орамы бла джюрюучю болгъанды. Атындан тюзюб, аны башындан адежге тартыб бара, къызны эшик аллында кёрсе, саламлашыб кетиб къалалмай, дыгалас этиб туракълай эди.

Бир джыл Аппагъа кюз бичен ишге къызны къарнашы Къарабий бла барыргъа чёб тюшеди. Ишлеб тебрейдиле. Хаман да Къарабийни дюрюсюню аллын чалыб, башын къайырыб, тириден тири кымылдаб, ашдан-суудан кесин сакълаб, кесин джигерге улайтыб тургъанды Аппа. Къарабий алайда аны ажымсыз ушатханды.

«Эгечиме мындан артыкъ не керекди, сёзде сёзю, иште джигерлиги», — деб таб оноулашыб кёргенди да кеси аллына Къарабий, артда Аппагъа: «Алан, сен меннге ийнансанг, бу бичен ишни таууса эсек, эгечими сени къолунга тутдуурма. Аны суйгени-суймегени мени ишим тюддю!» — деб кёлюн ачханды. Кюеулюкге бу сёзле бал, джау кибик сингендиле. Анда-санда къызгъа башхарта тургъанды. Алай а ол бирден эки болмагъанды. Бичен ишни бошайдыла да башха джумушха кёчедиле. Бир кюн Къарабий халджар бау ишлерге маммат джыяды. Аппагъа айтмаса да, келлик эди. Алай болса да анга да билдиреди Къарабий. Эркишиле араблыкъ джонадыла, багъана орнатадыла юлешниб. Бир уллу аркъауну ёрелетирге керек болады. Тёртеулен салалмайдыла. Медиха кёрюб тургъанды да былань, ичкери чакъырыб, алларына джарашдырыб тепсини салыб, къыз эшикге чыгыб кетеди. Мамматла, ауузланыб, арбазгъа чыгыб къарасалч — аркъау салыныб тура. «Къоюгъуз, ким салды эсе да», — деб къояды къарнашы. Халджар бауну ишлеб бошаб, джашла чачыладыла...

Аппагъа бир кюн джелоучу болургъа тюшеди. Атын джасангъа джерлеб, кеси да, болмагъанча, омакъ кийиниб, Медиханы орамы бла озуб бара, джашны арбазда кёрюб, саламлашыб, озуб тебрейди. Ол кёзюде уа Къарабий бир керти сейирлик атны алаамат омакъ джерлеб, быктыгъа тагыб, эгечи да болуша, джюк атха да джукъла джюклеи тургъанды. Джаш Аппаны къайры барлыгын соргъанды. Экиси да талай заманны джол нёгер болуб чыгъадыла.

Джолгъа атланадыла Къарабий да, Медиха да, Аппа да. Къарабий, джюк атны башын Аппагъа тутдуруб, эгечин да ат аллына олтуртуб, барадыла. Джолда бир саркъгъан суучукъгъа

джетедиле. Тепсича, бир сыйдам ташха азыкъларын саладыла. Атланы да бир-бирине къантарадыла. Ауузланыб бошагъанлай, Къарабий айтады: «Сиз былай туругъуз, мен бусагъат джетейим, — деб, арлакъгъа барыб, ташадан сейирге къарайды. Аппа, чам эте къызгъа джанаша келеди. Медиха да анда-мында джууаб къайтара тургъанды Аппагъа. Къызыны уккаш этер иннетде узалады джырчы. Медиха джашны хыны сермеб, къаты къучакълаб, дженгил огъуна юсюнден тюртеди. Олсагъатлай Аппа, онгсуз болуб чегеди, киши кёрдюмю деб сескекли бола, тегерекге да кёз джетдиреди.

Къарабий бир заманда къайтады. Аппа къызгъаны бла, не син да билмей, атына минеди, быягъынлай адеж атны да башындан тартыб, ючюсю да джолгъа атланадыла. Аппа быладан алгъа джетеди анасыны эгечлери джашагъан джерге. «Атдан бир тюшюрююз!» — деб таууш этеди. Атдан тюшюрюб, хапар сорадыла. Аппа ишни болушлусуча айтады. Аны сол къабыргъасында бир, онгунда эки иегиси сыныб болгъандыла. Сылаучуну чакъырыб, сылатадыла, къаты байлатадыла.

Алай бла Аппа экинчи кюн юйюне джёнейди, кетеди. Джолда бягъы джёнгерлерине тюбейди. Ала тепси ташха джетедиле. Медиха ташны юсюне къонакъбайла келин келтирген сыйларындан салгъан азыкъларын салады. Ауузланыб бошайдыла да, Къарабий тёртлю ууаныкны базугуну этин сыдырыб алыб, эгечине узатады: «Муну Аппа да къараб тургъанлай бир сындырчы», — деб. «Хар къуру да сен былай этесе. Мен да адамладан уялама», — деб къарнашына гурушха эте туруб, аны кёлю къалмасын деген иннетде базукну алыб, джан-джаулукъгъа чырмаб, Аппа къараб-къарагъынчы, «шаркъ» этдириб джашлагъа узатады...

Бу хапарны Аппадан эшитгенле ол къызын джазыуу, ахыр ауалы не болуб къалгъанын соруучан эдиле. Аппа айтханнга кёре, Медиха, Ташкёпюр элде Къагъыйладан бир джашха барыб, къозлаудан ажымлы ёлюб кетген эди. Ол заманда багъымчыла да къолай тюл эдиле.

«Мен аз-кёб джашагъан эсем да, эркишиде, тиширyуда да андан къарыулу адам кёрмегенме. Сибирде, Эресейни башха джерлеринде — Кавказда уа мен кирмеген, мен кёрмеген ким, не къалгъанды? — бир да андан бек тулпарлыгъы болгъан инсаннга джолукъмагъанма. Бек узун да тюл эди Медиха. Орта бойлудан иги ёрге эди, тиширyу сюекге кёре, кенг джауорунлу, кенгсауру эди. Бууунлары бла инчиклерини базыкълыкълары орта адамныкъыча эки болур эдиле. Эти болмай, бютеулей да къуру къысыр сюеклича, алай эди чархыны кёрюноюу. Бу айтылгъаннга кёре эди къызын къалгъан битиши да. Сёзю ай-

бат. Ишленмекли. Керексиз алдыр да тюл. Хаман да ууакъ ышарыучу. Уллу къара кёзлю.

Къайындлары (Къагъыйлары) аман эте эдиле келинни ёлгенине», — дей эди Аппа¹.

Джылла озгъандыла... Аппа юленирге унамагъанды, джууукълары бир оноулу болуб, бир къызгъа сёз тауусхандыла. Келин этиб келтиргендиле. Аппа уа ол кюн огъуна кишиге да билдирмей, Къобан-ары-джанына къачыб кетгенди. Излеселе — Аппа джокъ!

Келин да кетиб къалалмай, юч айны сакълагъанды. Сакълай-сакълай кёзлерин тот басхан келинни, ариу айтыб, ата юйюне ашыргъандыла. Ол кюнню ингир аласында огъуна Аппа «Салам алейкум!» — деб салыб келгенди.

Джашаууну арт джылларында Аппа Къызыл Покунда кичи эгечи Джулдузну юйюнде джашагъанды. Хапаргъа кёре, Аппа Деккушладан Аню деб бир ариу къызны суйгенди, алай а, ол кёзюуге джыллыгъы келгени себебли, юленирге таукеллик эталмагъанды:

Сокъур тюлме, кёреме,
От болуб, ичиге, киргенсе да,
Бауурумдан ёлеме.
Эшта-эшта, сен кюн таякъны бир узуну,
Манга келеме десенг,
Солярла, хариб, сени
Элни къаргъасы-къузгъуну.
Къой, энгда, бир кюерим тюлмюдо,
Кюбюрчегими джабайым.
Эки эрними бирден къабайым.

Юйленмей, кютей къалыб, бютеу джашауу юйдеги джылыгусуз джангызлыкъда кетиб баргъаныны юсюнден джырчы назмуларыны биринде чертгенди:

Юйдегиленсем,
Кеси отоумда джашарма,
Кеси орнумда джатарма,
Кеси отумда джылынырма,
Кеси хантымы ашарма...
Алаймыды? Огъай.
Къатын алсанг, ал къолунга балта,

¹ Къарачай шахарда 1968 джыл Алботланы Шогъайны джашы Магометден джазылгъанды.

Башынга уа — хата.
Къыжгъыл-мыжгъылла тууарла,
Бири гырджын, бири чабыр, бири бёрк
деб бууарла,

Отун келтир, ун келтир,
Ийнек саудур, кьой кесдир
Деб, кьатынынг кьоймаз:
Къартлыгъында юйдеги ёсдюрю
Къарыуунг болмаз,
Мыйыкъланы буралмазса,
Ат белинде туралмазса,
Кьой, Аппа, кьатын кьайгъыны.

Халкъ джырчы 1934 джыл июнь айда талай айны да ауруб ауушканды. Чотчаланы Батырбекни кызы Зинхар¹ айтханнга кёре, Аппа ауруб тургъанлыкъга, тамам ахырына таяннгынчы, чамын-накъырдасын тохтатмагъанды. «Ол заманда мен ючюнчю классха джюрюй эдим, — дейди Зинхар, — ана кьарнашымы айтханларын джазартга эсгере билмедим. Эсимдеди, заманына кёре кьалай аламат затла айта эди! Адамла Аппаны хар чамына кюле эдиле!»

Халкъ джырчыны ауушхан элинде, Къызыл Покунда, асырагъандыла.

* * *

Аппаны джашау джолунда джолукъгъан кьыйынлыкъла, ауур сынаула, бушуула талай адамны бютеу джашау ёмюрлерине артыгъы бла джетерик эдиле. Аппа не уллу кьыйынлыкъда да эс ташламагъанды, бюгюлмегенди, сынмагъанды. Кечеси-кюню да ол кюле, самаркъау эте, чам эте джашауун ашыргъанды. Ма аны юсюнден да Кьалай улу кеси былай айтханды:

Чам-селеке бла кёб кюрешдим,
Арымай-талмай кёб сёлешдим;
Онгулагъа джау болдум —
Онгсузлагъа джакъ болдум.

Къарачайны фахмулу джырчыларыны бири Кьалай улу Аппа ишине, халкъына терен суймеклигине кертилей кьалгъанды. Аны кирик, халкъны бюсюреулю джюрегинде кесини унутулмазлыкъ джарыкъ сыфатын кьалдыргъанды. «Мен Къызыл По-

¹ Зинхар Аппаны эгечинден туугъанды.

кунчу болгъанлыкъгъа, Аппаны тенги болмагъаным себебли, ушагъына къошулмагъанма. Алай а тынгыларгъа бек сюе эдим. Кёб да тынгылагъанма. Базыкъ ауаз бла, кесгин тил бла хар сёзюю назмуча, джырча халда айтыучан эди Аппа. Хар айтханы адамны ойлашдырыб, уятыб, сагъышландырыб баргъан магъана бергенди.

Биреу биреуню онгсузгъа санаса, хакъын ашаса, Аппа кёрюб болмай, ачыкъ кесгин айтыб онгсузну джакълай билгенди, — дейди Къызыл Покунчу Ёртенланы Даутну джашы Хусей. «Аппаны акъыл сёзлерине бек скойюб тынгылай эдик, — деб эсине тюшюреди Первомайскечи Каппушланы Къ. С. «Ай, Аппагъа кърман болсунла ол узун тиллиле! Аланы кысха тыя биле эди ауузлары. Адам кыйынындан тоймаучула бла уа ёлюр оту джанмай эди Аппаны!» Дагъыда: «Аппа саламлашыб, ары ётюб, кече къалгъан джеринден да джолгъа чыгъыб, ызына къайтыб кёлуне келгенни джарашдырыб айтыб кетиучен эди» (Чотчалашы Дж. М., Терезечи): «Аппа сырларындан чюйресине сылагъанла анга телиди, не айтханын да билмейди, деучен эдиле. Алай а Аппа сынгар бир сёзюю да орунсуз айтмаучан эди» (Ёзденланы Х. И., Терезечи); «Байлагъа, бийлеге, мал иелеге бир илинир зат табса, къаджыкъмай къадалыб, кюрешиб къала эди Аппа» (Эрикенланы М. Ш., Первомайскечи);

«Аппаны айтханын аууздан алыб азбар этерге бир да кыйын эди: дженгил, басындырыб айта эди да. Аныча тез киши да сёлешалмагъанды: ёчешиб да кёргендиле. Эшта-эшта, киши да келишалмагъанды. Аппа алай кесгин айта эди» (Каппушланы И. Дж., Первомайскечи);

«Джалчы джегиучюле Аппаны кёрюб болмай эдиле. Къара халкъ а джаны-тинича кёре эди. Аппа болгъан кьюуанч, башха болмай, таб джарашдырылгъан хантха ушай эди, дейдиле». (Биджиланы Эслини кызы Балбу, Къызылпокунчу);

«Аппа джаш тёлюню бек сюе эди. Чам-накъырда эте: «Былача джаш болуб бир къалыр эсем а!» — дей эди. Тойгъа, оюннга, адебге, намысха юрете эди. Сабийлени уа бютюн да бек (Айбазланы А. Л., Къызылпокунчу):

«Миннген атын джаныча кёрюб, сылаб-сыйпаб, ажымсыз къараб джюрюте эди Аппа» (Этезланы Х. О., Первомайскечи);

«Аппагъа алай-былай деселе да, ол биреуню кызын эрсиз, биреуню джашын къатынсыз къояйым деген иннетни джюрютмегенди. Тегаран юйлениб, юйдеги кюуар хыйсабы болмазлыгын таныб, келиб эгечини къатына кысылгъанды. Эриксе, къош-къошха барыб къошчуланы да, кесини да кёллерин чам бла джапыргъанлай тургъанды» (Айбазланы Къады, Первомайскечи).

«Тейри, атына, кесине иги къарамай неда келгенин ушатмагъанынгы билсе, къоркыгъан-юркген да этмей, аллахны атайпысын къуюб кетиучю адети да бар эди» (Биджиланы М. А., Первомайскечи);

«Революция деген тауушну Аппа Сибирде Россияны алчы адамларындан эшитгенди. Ала бла танышыб, ол затха сагъайыб келгени себепли. мында патчахлыкъ джорукъгъа, байлагъа, бийлеге къаршчы тургъанды. Алай бла Совет хокуматха дже-тиб, къулачын кенг кериб, аякъ тиреб къууанчлы тюбегенди» (Чотчаланы Х. Б., Первомайскечи);

«Сибирден къайтхандан сора, Аппаны сауулугъу кълмагъан эди. Ол кесин сакълаб джюрюге кюреше эди да, аны бла кечиниб тура эди» (Биджиланы Н. А., Первомайскечи);

«Аппа халкъны бетин чыгъаргъан къауумланы бириди. Джаш тълнюю джакълаб, таймаздан кирсизликге, адебге, намысха юретгенлей келгенди. «Къош нёгерле» атлы назмусу да этеди ол затлагъа шагъатлыкъ» (Биджиланы А. И., Терезечи):

«Аппаны айтханлары не назму, не проза джанына толу джатмайдыла. Бир энчи кёб ызлары болгъан чыгъармаладыла» (Езденланы Х. М., Терезечи):

«Аппа уллу адамды, уллу джырчыды. Сейирлик акъыллы айтыулары, аламан хыртлаулары бизге бек багъалыдыла къачан да! Аппаны чамы-накъырдысы саулай да джыйылса, бир уллу китаб боллукъду. Къартла да — информаторла — дуниядан кетиб барадыла» (Бирджыланы Умар, Первомайскечи);

«Къалай уллу Аппа бла Багъыр улу Къасбот Къарачайны Токътогъулу бла Джамбулу эдиле. Артыкъсыз да миллетде окъуу болмагъан кёзюде» (Къобанланы А. Х., Первомайскечи).

«Къалай бушуу бар эди джюрегинде! Ол алай бош чамчы болмагъанды. Дунияда нени да кёргенди, ангылагъанды, сезгенди. Аны джюреги-кёлю бай, терен болгъанды, къууана да билгенди, бушуу, сагъыш, оюм эте да билгенди, барын да чам, накъырда, сёгюш, бешиш сёзле бла, самаркъау, оюн халда айта билгенди» (Сюйюнчланы Х. И., Черкесск шахарда джашайды).

Самаркъау назмуларында болсун, къургъакъ чам сёзлеринде болсун, Къалай улу Аппа халкъныны, джуртуну джюрегин эмген, джамагъат джарсыгъан затланы юсюнден айтханды. Ала-ны узакъ джылланы теренинден бизге дери джетгенлери аны ючюндюле.

Къызгъанч, къарангы, эринчек адамлагъа Аппа берген чам атланы, джангыз сёз бла берген характеристикаланы бир къауумун белгили джазыучу Лайпанланы Сеит джыйышдыргъанды: Джаякъсыз Джубурай, Къуртаякъ Чомур, Хаджамыз Асланбек, Тешикбаш Шаухал, Тюксюз Къасбот (Дудаланы), Къынгыр Ма-

хамет, Чыгырчык улу Эза, Чабырлык Эринсалим, Къазан кырыучу Мырза, Гырджын приказчик Локъман-Хаджи, Тырнак Бекир-Хаджи д. а. к.¹

Къалай улуну чыгъармалары заманында джазылмай къалгандыла. Алай а, насыбха, халкъны эси аны кѣб затын бизге дери джетдиргенди. Халкъ джырчыны назмуларын, самаркъау сѣзлерин, оюнларын джыйыуда, басмалауда Хубийланы Исламны, Лайпанланы Сеитни, Хубийланы Магометни, Байрамукъланы Халиматны, Къагъыйланы Назифаны, Хабицланы Магометни, Ёзденланы Хамзатны, Батчаланы Анзорну, Аппакъланы Ибрагимни кыйынарлары барды.

Биз, бусагъатда джашагъанла, Къалай улу Аппаны чыгъармаларын джыйыб басмаларгъа борчлубуз. Аны юсюнден белгили алим, джазыучу эм джырчы Хубийланы Магомет бек тюз джазгъанды: «Аппаны сѣзлери бютеу халкъгъа джайылыбдыла... Энди уа биз, аны ызын ызлай, халкъгъа чачылгъан сѣз хазнасын джыйыб басмаларгъа борчлубуз. Бир талай джылдан аллай мадар болмай къалыргъа да боллукъду: Аппаны таныгъанла, билгенле джылдан джылгъа аз бола барадыла. Аны бютеу айтханларын, джырларын бир адам билиб къоаяллыкъ тюлдю, алай а хар ким эшитгенибизни джаза барсакъ, ала бир джерге джыйылсала, бир иги китаб боллукъдула».

Биз, бу китабны джарашдыргъанла, Аппаны назмуларын, самаркъау сѣзлерин, хапарларын, джырларын талай джылны джыйышдырыргъа кюрешгенбиз. Ала кѣб адамны аузундан джазылгъандыла — Батчаланы Анзордан (Морх эл), Ёзденланы Хамзатдан (Терезе эл), Байчораланы Магометден (Черкес шахар), Джанкѣзланы Магометден (Джингирик эл), Алботланы Магометден (Къарачай шахар), Ёртенланы Хусейден, Виджыланы Балбудан (Къызыл Покун эл), Къобанланы Алхаздан, Ёрджыланы Умардан (Первомайск эл) эмда башхаладан. Алагъа чексиз джюрек разылыгъыбызны билдиребиз. Китаб джарашдырылгъан заманда бизге кенгешлери бла болушхан Сююнчланы Ханафийге эмда Шаманланы Ибрагимге да разылыгъыбызны билдиребиз.

Бу китабха кирген джырла, назмула, чамла Аппаны чыгъармаларыны бир кесегилиле. Аланы мындан ары да джыаргъа биз къурагъан джыйымдыкъ себеб болур деб толу ышанабыз.

¹ Лайпанланы С. Джаныбекланы Аппа (Къалай улу). «Шохлукъ». Джаш джазыучуланы чыгъармаларыны джыйымы.— Черкесск, 1962 — 6 б.

«БАШЫМЫ ЭНИШГЕ ИЙМЕДИМ...»

* * *

Ач да болдум,
Тёзерге кюрешдим.
Сууукъ да болдум,
Дагыда башымы энишге иймедим!

«Джалчы бол» дедиле кёбле

«Джалчы бол» дедиле кёбле,
Ала айтханны эталмадым,
Мал бердиле, тыйыл деб,
Кереклилерин бермей кеталмадым.

* * *

Мени сёзюм окъдан джитици,
Тешиб ётеди темирден.
Къанын алыб, дерт джетдиргенди,
Мени суймеген кёбледен.

* * *

Хар кимни джетмегенин джетдиреме деб
Бедишликге къалгъанма,
Байлагъа уа кёз чанчы болгъанма да,
Аладап тели атны алгъанма.

* * *

Атамдан рыскы къалмагъанды,
Рыскысы, мюлкю болмагъанды.

* * *

Оллахий, бир адамгъа да
Болмагъанды хатам,
Илингеними байлагъа
Ушатмай эди атам,
Буздула джашаууму
Бийле бла патчахлыкъ;
Терсейгенди джашау джолум,
Джетмеди аталыкъ.

* * *

Чам-селеке бла кѣб кюрешдим,
Арымай, талмай кѣб сѣлешдим;
Онглулагъа джау боддум —
Онгсузлагъа джакъ болдум.
Шукур болсун аллахха,
Башым къалды эсе да палахха!

* * *

Байла бла хош тюл эдим,
Дия бла да шох тюл эдим —
Меннге намаз къыл дей эдиле,
Магъанасын айтыргъа уа
Кеслери да билмей эдиле.

* * *

Ат бла ат керекни сайлаб,
Айбат, омакъ мингенме.
Кѣб къоркъунчлу джеримде
Кесими эслеб джюрюгенме.
Алайсыз чырт да болмай эди,
Сескеклениб турмасам,
Къоркъмаз эдим, аланы
Къылычсыз сѣз бла урмасам.

Теберди сууну кечююнде. Къарачайлыла. XIX ёмюрю аягы.

* * *

Зынтхы беригиз дегенимде атыма,
Сагъыш этмей тели Аппа атадыла атыма.

* * *

Арымады джюрегим,
Не талмады аузум.
Не ючюн билди элим
Кёб болгъанын джауларым.

* * *

Мен айтама сёзюмю
Оюм этиб кюрешмей.
Хар ким бла ашайма,
Азыгъымы юлешмей.

* * *

Джашаууму ётдюргенме,
Онгула бла келишмей.
Юйдегисиз кьалгъанма.
Къатын алыргъа джетишмей.
Кукалыгъым джокъду,
Алдырлыгъым джокъду,
Оспарлыгъым джокъду
Алай а бир къауумлагъа
Сёзюм джити окъду...

* * *

Меннге алай айталла,
Элни кьонакъ тепсин ашайса.
Иги мурджарда джатаса.
Самаркъаулары айтаса.
Малчы джашланы тынгылатыб,
Байлагъа кьаршчы кюрешесе,
Тилинги ангылатыб сёлешесе,
Джалчы къаумну терилтесе,
Къыркъынчик этиб кюрешесе,
Джарлылары байлагъа удуйса,
Ортада шохлукъну кьурутма,
Эй джаным, Къалай улу Аппа,
Келишмединг бир антха,
Башыбызны кьояса палахха.
Байла меннге былай дедиле,
Кёб гурушхала этдиле.
Кьоркъдула джукъ да айтмалла,
Разы болуб а кьоймалла.

* * *

Тылмач керек болмайды
Хар джерде меннге,
Джол уста излемейме,
Мен базама кесиме.

* * *

Ёмюрюм ётдю ат белинде,
Кесим да зорчула бла келишмей.
Джашауум кетди юйдеги кёрмей.

Кесине этген чамларындан

Юсю — уф-чух,
Минигени чух-чух,
Джырлагъаны — хырха гугук!
Башына уа — джокъду джукъ!

Къалай улу Аппа,
Башынга кийиз къабла!
Чалкъынгы ал да табла,
Ишге дженгил чартла,
Бичен хазырла алашагъа:
Ауурсунурла биреуле.
Биченинг болса эркин,
Ашатырса аш атха.

Айры баулагъа ётгенди.
Кюмюш айылны хапары,
Босагъагъа илиннгенди,
Хой, марджа ычхыналмайды
Аппаны шалбар сапалы.

Биджи, Биджи, Биджи эте,
Биреуленни чибиялете,
Айланама, тюзню айта,
Алай бла кёбдю джауум
Тохтамайды дауурум.

Джанибекланы Аппаны
Къара джамаулу къапталы,
Къошдан къошха элтиб
Къарнын кечиндирген — олду аны
Аты бла кесине табханы.

Итле да чабмайдыла меннге,
Болмагъанын терс иннетим,
Тейри ала да биледиле!

Аппа, Аппа!
Аман атха
Къалдынг — тейри! —
Хыртлаучугъа
Дедиле да;
Къараб тилекге

Бир кесекге
Ауузуму тыйдым,
Кесими кысыдым.

Как ашадым джау бла,
Ёмюрюм ётдю дау бла.

Ким берликди кызын
Рысхысыз калакга?!
Сёз бламы кечивникди,
Къалай улу Аппача?!

Къалай улу Аппа
Алай къатын алса,
Къошдан кърманлыкъла
Ой къош-къош барырла.

Джаныбеклагъа кёб
Къатылмагъыз, ансы
Чегемге-тейри, билесиз —
Ала кетиб къалырла.

Юйдегиленсем

Кеси отоумда джашарма,
Кеси орнумда джатарма,
Кеси отумда джылынырма,
Кеси хантымы ашарма, —
Алаймыды? Огъай.
Къатын алсанг, ал къолунга балта,
Башынга уа — хата.
Къыжгъыл-мыжгъылла тууарла,
Бери гырджын, бири чабыр, бири бёрк
деб бууарла.

Отун келтир, ун келтир,
Ийнек саудур, къой кеедир,
Деб, къатынынг къоймаз,
Къартлыгъынгда юйдеги ёсдюрюр
къарыуунг болмаз.

Мыйыкъланы буралмазса,
Ат белинде туралмазса,
Къой, Аппа, къатын къайгъыны.

Къатын ал деб кьоймайла

Къатын ал деб кьоймайла.
Неге керекди къатын алыргъа,
Къатын алсанг отун ал,
Къолунгу рысхыгъа сал.
Андан эсе омакъ кийин да, айлан,
Бар къошлагъа къонакъгъа,
Тюзелмейми къаллыкъса сокъмакъгъа.
Татымлы ат ашлары — сеники,
Баллы-джаулу ханлары — сеники,
Къош айрандан тартарса,
Джылы мурджарында джатарса,
Сени ючюнмю мал кесерикдиле,
Алай бла кечиндирликдиле...

Меннге джан аурутасыз

Къатын ал деб кьоймайсыз;
Меннге джан аурутасыз.
Къатын алсам, юй керекди;
Таш къазаргъа, къазыкъ къагъаргъа
Мени къарыуум джетмейди —
Джылым келгенди энди;
Саным айтханымы этмейди.

Мындан кёб селеке этмегиз:
Болду, бу сорууну бермегиз,
Бу сёзле бла ойнамагъыз;
Мени джанымы къыйнамагъыз,
Мени къоюгъыз да кесигизни

Къайгъыгъызны кёрююз,
Чалбет болуб турмагъыз да,
Кесигизге мадар этигиз!

Юйдеги къураар менде хыйсаб джокъ

Тейри, меннге келген къызланы
Алыб барыргъа амал болса,
Къайда мекам табарма?
Къошум джокъ, малым джокъ;
Не рысхы бла асырарма?

Кесим а джангыз айланама,
Къайда бичен малгъа деу джокъ
Бирде ач бола, бирде уа токъ —
Юйдеги къураp менде хыйсаб джокъ.

* * *

Ат белинде кёб айландым,
Джити чамланы къоймадым.
Тюшдюм бай къауумну кёзюне,
Мынгайтдым, тейри, кесиме.
Аладан да къутулурма,
Джаным саулайын къалырма.

* * *

Былай болду Къалагерийни джашы;
Бу азабдан безигенди башы.
Энди уа не этейим: къарт болдум,
Саулукъну атдым, ауруудан толдум.
Батыр джаугъа къылыч урады,
Къоркъмай, ёхтем къайырылады.
Мен да, батыр болмасам да,
Джауларымдан къоркъмагъанма.
Сёзюмю къылычха бургъанма,
Къоркъмайын, къаджау тургъанма.

Хыртлаууму къоялмам

Ой мени малым къошумда —
Бир бугъам бла бир атым.
Къаджаусунуб кюрешсем да,
Болалмадым байлагъа татым.
Къылычым да, сауутум да —
Тохтамагъан аузум.
Хаман да къууанама мен;
Олду эм уллу насыбым.
Хаулеликни къоялмадым,
Заманымы оздургъанма.
Юйдегили болалмадым,
Ёлор тюгюм чыкътганында да.

Семенле бла джарашмадым,
Ала мени душманларым.
Чыртда болушалмадым
Ала айтханнга бой бериб,
Къысылыб да къалалмадым.
Огъай, байладан къоркъмам —
Семенледен эс ташламам —
Хыртлаууму къоялмам!

Патчаклыкъны кючюнден

Патчаклыкъны мыртазакълары
Мени урдула, тюйдюле,
Къолуму, бутуму байлаб
Поездге атыб ийдиле.
Ёмюрде минмеген эдим да темир арбагъа —
Сейир кёрюндю
Кавказдан айырылыб тебрегенимде,
Ызыма бир бек термилдим,
Уллу Сибири кенг тюзлерине
Алыб барыб атдыла...
Бойнума уа анда
Темир къадаманы салдыла,
Ой, кёб кере джуртума тансыкъ болуб
джыладым,
Сууукъ, ач да болуб, къыйналдым,
Алай а анда да бар эдиле:
Артыгъы бла азаб сынагъанла,
Бизни джукъгъа да санамазча адамла.

* * *

Сибирь бла Салавка,
Салавка бла Сибирь,
Сибирь Салавкадан джууукъду,
Джай да эки айны джайда болад ансы.
Къалгъаны къышды, сууукъду,
Мени джауум келсин быллай Салавкагъа,
Итлени джегелле чанагъа.

* * *

Эресейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин,
Ёмюрге бузлауукъ джерлерин,
Ач, джаланнгач болуб сынагъанма.
Джуртуму излеб джылагъанма
Алай а этерге мадар джокъ.
Терсликни чекмей амал джокъ.
Къолдан келе тургъан такъал джокъ,
Абызыраб бек ачысам да,
Ишлеб, этиб арысам да,
Сууукъ сингиб аурусам да,
Джуртум кетмей эди эсимден.
Кеси аллыма сёлеше эдим,
Алджамайын джангыз сёзюмден,
Тансыкълаб турдум ёз тилими,
Туууб ёсген таулу элими,
Хар кёкенин, ташын, джерими.
Туугъан джуртунг хар заманда
Керекди унутулмазгъа.
Къайда узакъда ким болса да
Аппагъа къартлыкъ джетгенди.
Сынагъанын осият этеди.
Ол Анпаны аманат сёзюдю.

* * *

Джер тюбюнде кёмюр къаздым,
Бу ишлени джюрегиме джаздым,
Юйдеги, юй да, ой, заманында къураялмадым,
Патчахлыкъны кючюнден
Саулугъумдан айырылдым.

* * *

Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб тюргеге элтди,
Алай бла да джашаргъа къоймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады,

Ызымдан айландыла тюшгенлей,
Стауатымдан а эрек этгенлей,
Емрююмю къачханлай ашырдым,
Кёб кере инджююмю джашырдым.
Багъалы эгечиме айтмадым,
Джанын къыйнамай талай кере къойдум.

* * *

Джалыныб, джалбарыб кёрдюле,
Байла мени бла келишмедиле.
Мал, рысхы берейик дедиле.
Тегаран джаб ауузунгу, Аппа,
Бизге салма, этме хата.
Сёзлеринги джити айта,
Заран боласа дедиле.
Алай а мен да унамадым.
Ала айтханнга бармадым.
Айры бола арабыз
Даулаш эте барабыз¹.

* * *

Ауузум бла кёб джерде къан салдым,
Тарх деб шкок атмагъанлай дерт алдым,
Байла да мени ашай эдиле,
Мен да аланы ашай эдим.

* * *

Джаным джангыз — къарнашым джокъ,
Эгечим джангыз — эгечи джокъ.
Ким этер къарнашлыкъ меннге?
Ким этер эгечлик Джулдузгъа?
Къарнашлыкъ этер Хамзат!

¹ Байла Аппаны ортагъа алыб, аямай кюрешгендиле: «Мал, мюлк берейик, не айтханынгы этейик, тегеран ауузунгу тый, джалчыларыбызны бузгъан этесе, ала айтханыбызны этмейдиле. Заран болма бизге», — деб. Алай а Аппа: «Меннге байлыкъ керек тюлдю, мен тюзлюкню излейме хар инсаннга да, малгъа, рысхыгъа уа сатылмайма!» — деб къойгъанды.

Батырбек этер кюеулук,
Эгечимден тууганла мени
Бек сюдиле, толтурлукъдула
Барысыны орнун да!

* * *

Эй, кёб айландым, кёб джюрюдюм
Джашлагъа да джаш болуб.
Кюлюуде да, джырлауда да
Аладан эсе баш болуб.
Бери айланыб къарт болуб.
Тенг болуб да кёрдюле къартлагъа.
Энди уа барын да бошаб, къалдым
Къынгыр, тартыб тамам артха.
Алай а ёлгюнчюннге дери
Эй баш энишге къарамам.
Къартлыкъ джетди, бюкдю деб.
Хомух болуб чыртда къалалмам.
Турлукъма бурунча сагъайыб.
Вашымы ёрге ёхтем тутуб.
Къарт болсам да джаш кибик джити,
Самаркъауларымы айтыб¹.

* * *

Кёб болгъанма къууанчла бла тойлада,
Талай, талай къатышханма оюнлагъа.
Къызыны, джашны, къарт болсам да, суйгенме.
Ишленмекликге суйюб юретгенме.
Ала мени учуз кёрмегендиле.
Таза иннетими билгендиле.
Алай а мен кёблеге къанлы болдум.
Кесимча мискинлеге баллы болдум.
Ёмюрюм ётдю джарлыны джакълай.
Ит къауумдан онгсузланы сакълай.
Эй, эй! Дуниям! Не этейим, айт.
Ой! Ой Джашауум, ызынга бир къайт.

¹ Аппа бу сёзлерин ёлюрюню аллы бла, кёб къалмай, айтханды.

«АТ БЕЛИНДЕ КЕБ АЙЛАНДЫМ...»

Джолоучулукъда

Езенни энишге келе тургъанлай,
Ачауну юйдегиси аллыма чыкъдыла,
Къоймалла да юйге чакъырдыла,
Къатхан гырджынчыкъны аллыма салдыла,
Ариу айта, тегерегимден алдыла,
Сора эслетмей башлыгъымы чохун кесдиле,
Урдула да тобукъ башымы тешдиле,
Аладан къачыб, Тукъуш-Хаджиге къонакъгъа
бардым,
Мен къошха киргенлей, ол гырджынларын
мурджар тюбуне джашырды...
Джарлы Зулкъайгъа баргъанымда уа,
Къонакъгъа кёрюб, адебли, намыслы ашырды.

Бай къошда

Малы кёбню — шайтаны кёб,
Байны къошунда джашаялмайма,
Келген къонакъгъа къотур эчки кеселле,
Мен а эчки эт ашаялмайма.

* * *

Сары атны ач этмегиз,
Кесими ач этигиз,
Ашагъа аш-суу бермегиз
Алашагъа уа беригиз;
Олду меннге къанат берген,
Узакъ джолну къысха этген.

Къарачай арбаз: чепкен согъа тургъан тишируу. XIX ёмюр.

* * *

Кирсиз джигер малчыны
Стауатындан таныйса;
Къаш-баш тешсе, къонакъ болуб
Келсенг таныйса.

* * *

Кёб къонакъбай, патар сынадым,
Уяла, гартына къыйналдым.
Кесинги стауатынг болмаса,
Санынг эркин тынчаймаса,
Сары ат ашдан тоймаса —
Энди айланнганны къояйым.
Мыхал элде тохтайым,
Алай а чыдаялырмамы,
Элви, тийрени къыдырмай?

Къоркъуб, къой сойдула...

Къой сойдула бир бай къошда,
«Аппа аман бла джыр этер да!» — деб, къоркъуб...
Келди къонакъгъа дагъыда бай Шошта,
Сора къойдула Аппаны унутуб, байгъа джортушуб...
Аппа джырын этди, кишиден да къоркъмай,
Тамбласында байла муну чырт огъурамай,
Бурунлары салынды, къалмадыла сокъуранмай!
Аппа да алагъа огъартын къарады, турсунмай!

Сыртлада айландым

Сырт-сыртны аулаб айландым,
Бир игилик да кърмедим.
Къёб къыйынлыкъ да сынадым,
Бир ууахтым джетиб да ёлмейин...

Сары аджир тюбюмде,
Къёк бугъам — адежде,
Кеч болса, къошда къалама,
Сёзюм, чамым бла бир палах алама...

Бир кече къалгъанма Къайтукъну къошунда,
Сыйланыр умутум къалгъанды бошуна:
Къайтукъ тели джети джол айырылгъанны сакълайды,
Джолоучуну тоноу этиб, таякълайды...

Кече арада къошуна келиб кирди,
Кеси уа ит бла бирди!
Джукълаб тургъанлайыма табанны бергенди,
Мени тыбыр ташха чърегенди...

Ачыуум келди мен телини да,
Ойнатдым баш джанына къамчини,
Кърдюм мен да бир алчю-чёлчюню!..
Эшитиб даурну, чабышдыла къарнашлары Алчюню...

Атыма миниб, къачдым, ай батхынчы,
Бугъаны да къойдум алайда.
Танг атханлай, къошчу тенглерим джетдиле,
Къайтукъну сопалаб, бугъамы да алыб келдиле.

Къонакълыкъда

Барама деб Ханукъагъа къонакъгъа,
Башым къала эди джомакъгъа,
Кечеден къалгъан сууукъ гардошланы
къабдырдыла,
Кечесинде эшикге къысха-къысха чабдырдыла.
Эртденинде кесими миндирдиле бир къадыр пилге,
Къарнымы юретдиле бир къуджур тилге.

Аслан-Хаджича болугъуз

Аслан-Хаджича болугъуз;
Къонакъны къошха къоюгъуз,
Ашатыгъыз, ичиригиз —
Хатерин кёрюгюз,
Чотчалары мухолсуз
Къонакъны аладыла.
Ашлауну толтуруб, аллына хант саладыла —
Къонакъ аллахны къонагъыды.

* * *

Туугъан-Хаджини
Къотур кеседи,
Къызгъанчдан ёледи:
Къошунда берекет
Джокъду, бир тилкем эт.
Гырджын джокъду ашлауда,
Къыйынды бу джашауда.
Атымы сойдурдула,
Тюрсюнюн буздула.
Ургъанча башыма,
Салдыла къашыма.

Къая башында

(Ч а м)

Къая Башында Биджилада
Уллу къаууанч барады.

Хукеланы Эсли бирча,
Къолундан келгенича
Хар келгенни сыйлайды
Мен да болдум бу тойда,
Аямайын ойнадым.
Тепседим эм джырладым,
Къызаны, джашны талайын
Той халиге юретдим.
Биджиланы джырларын да:
«Биджи, Биджи, Биджитген,
Ит терини джибитген.
Къойларын бауда чиритген».
Биджи, Биджи!
Къуйругъунг джюддю, —
Деб былай джырладым.

Къызыл Къалада Къулакъсызланы Дорбунлада

Къызыл Къалада
Къулакъсызланы Дорбунлада
Чотчаланы Джумушну къошунда
Къонакъ болдум, кече къалдым.
Кёзлерин, башларын тешидиле,
Тамам адам кибик кёрдюле.
Кетерге тебрегенимде,
Атымы келтиргенлеринде:
Сыланыб-сыйпалыб; къарны токъ —
Па-па-па! Къуйругъу биченден толуб.
Была, сейир адамла,
Керти ашхы къаралла.

* * *

Эсирик аджир,
Эмилик аджир,
Тойгъан аджир,
Асылынг барды,
Басымынг барды.
Тарлау биченни
Аямай бердим.
Къутургъанса, билдим,
Этгенинги кёрдюм
Джылы ат орун,

Джумушакъ мурджар,
Тынгылы болдум —
Сени бѣгек этген,
Аппаны джыкъ деген.
Тыйдынг джолумдан,
Бошадынг къолумдан.
Береме дедим да
Чокъуракъ суу бла аш,
Тийди къолума таш
Суугъа эслеб элтирме,
Аш ёлчелеб берирме.
Къасым болушур,
Мине да турур.
Пыр-чырх этдириб,
Багъыб атымы.
Аны эсгермей, бузду хатымы.

* * *

Чычхан джыйгъан чѣртлеуюк мижеге табдым,
Къуюб башлыкъ чунгуруму толтурдум:
Сабийлеге сауугъагъа алыб бардым,
Ташкѣпюрде къонакъ болуб олтурдум,
Гырджын орнуна къургъакъ ташкѣпюрчюле
Къабны салдыла, ючкюл туураб, табакъгъа;
Къан джаугъа эди Ташкѣпюр къабакъгъа —
Башлыгъымы окъа чохун кесдиле,
Тобугъуму башын къара кѣсеу этдиле.

Боран кюн сыртлада

Аджирим кишнеди, аш излеб,
Бугъам гюрюлдеди ышыкъ излеб.
Кесим да тентиреб, боранда-гыланда,
Аджашыб, кириб кете эдим Къубураннга.
«Эй, Аппа! Халкъ бичен чалгъан заманда,
Сен орамланы чалгъанса...
Биринчи боран джетгенлей огъуна,
Не барамтагъа къалгъанса!..»
Къонуш изледим биягъы мен.
Арабий, къонакъбай болмазмы эди Сюлемен?
Кѣчюб, кетиб тура эди Сюлемен,

Энди бир танымагъан къошха кирме...
Барсанг — аллайгъа бар:
Сабий къалабалыкъ, дауур!..
Ашай тура элле бир бишгекленген бауур.
Ашатдыла меннге да. Тийди меннге ол бек ауур...

Аджирим кишнеди, бугъам гюрюлдеди,
Этдиле кече тынчлыкъсыз.
Бир мау, бири да шау деб сабийле,
Бары бирча, ишленмеген, къылыкъсыз!..

* * *

Мен келгенме
Кукуруз къабакъгъа къонакъгъа,
Эм артыгъыз джыйылыб къалсын.
Джангыз нартых сабахха,
Кукуруз къабакъны къыйрындан кириб
башласанг,
Эм къыйырында сылхыр Теммот,
Аны ары джанында къутсуз Джаммот,
Аны ары джанында гурнош Сохтар,
Аны ары джанында джайракъ Сарыйбий,
Аны ары джанында джарлы Алибий,
Аны ары джанында тели Матай,
Кесини атын адамлагъа атай.

Кече былайда къалалмадым

Тебердиде эл юйню къатында
Турдум салыныб,
Киши да джууукъ бол демеди;
Кимни юйюне барлыкъ эдим,
Къорча болуб, джалыныб?

Тебердичиле аш орнуна
Сёз бердиле,
Айлана келген калак
Итча кёрдюле.
Сёз бла толтурдула аш орнуму.
Баш энишге кёргюздюле
Тюз джолуму.

Теберди ёзен быйыл
Чалынмады;
Атыма мулхар кесек
Табылмады.

Кече былайда кълалмадым,
Кёб сюелиб туралмадым.
Айтханларына кър болдум,
Секириб миниб атыма.
Кёрюзгенлерича баш энишге
Джёнедим мен джолума.

* * *

Шайтанламы Аппа келеди дейдиле,
Ауузу таш джара, от чагъа;
Дыганчыгъа да кёлтюралмай, адаргы чаба.
Чаба-джорта Джанбаш Пачагъа келдим.
«Ачма, бир джукъ ашат»,— дедим.
Бир нардыуну төрт этиб салды аллыма мурджаргъа,
Бир чёмюч чайкъамды берди ызындан уртаргъа.

* * *

Джөгетейчиле басынгандыла,
Бал чибинлеча, сабахха.
Бардым салыб Ташкёпюр къабакъгъа,
Хошкелди айтыб къонакъ этдиле:
Биягъы къабланы бердиле.
Ашатыб сыйладыла, джатдырдыла;
Кечесинде къысха-къысха
Эшик аллына чабдырдыла.

* * *

Схауатчыла къуу сёз бла
Хатеринги кёрелле,
Тебердичиле аш орнуна
Кърургъакъ сёзю берелле,
Марачылагъа уа бар —
Зылды гардошлары ашарса,
Елмей-къалмай джашарса.

Думп болуб къачдым

Къумушчула къанджыгъамда азыгъымы къабдыла,
Кесиме сюеклерин атдыла,
Атымы мулхаргъа такъдыла,
Чалман нарда инджитиб, мурджарсыз джатдырдыла;
Аман бла чыкъдым тангга,
Кёзюу бурулуб эки къабыргъама.

Тангны огъары джаны белги бергинчи,
Атыма миниб, думп болуб къачдым.

* * *

Джаныбекланы Къаншау атымы такъды
Алыб барыб халджар баугъа.
Тенглерим бла бошлады
Тары как бла сары джаугъа.
Ашарыкъны юсюнден сёлешгенни
Кесиме бедишге санайма.
Алай а аны юсю бла
Кёбню сырын джырлайма;
Кёб айланыб, кёбню кёрдюм.

Бозаны ичсинле

Гызмар гюрюлдеукчю!
Бозаны ичсинле,
Чиритмей, халкъгъа чачсанг а!
Къаты къысыб турмай,
Бир да къуруса да,
Бир къолунгу ачсанг а!

* * *

Джырыкъланы къышлыкъда
Келдим кюз къошларына:
Джау гыбыт къолларында,
Тура эдиле чайкъай.
Мени кёрюб, чабышдыла,
Джау гыбытны джашырдыла.

Чайкъагъан айран беригиз,
Дедим суусабха;
Башларын къойдум палахха,
Быланы самаркъау этдим:
Былай айтыб кетдим:
«Къартны суусаб ичириб ашырдыгъыз,
Гыбытны мурджаргъа джашырдыгъыз»,
Хахай, Аппа кел къошха,
Джыр этме да сен бошха! —
Дедиле, алай а чыдамадым.

* * *

Къара эмгек неди десегиз:
Нану къызы бет джуумай,
Хымиллерин уумай
Гырджын салды аллыма.

Уялыб къабдым да,
Бери чабыгъыз:
Тыгъылгъанды — о хахай! —
Тамагъыма!

* * *

Туугъан аш салдырды ашлаугъа,
Берекет джокъ эди анда;
Къолай кёрмедим ашаргъа.
Ары-бериге бир-эки узалдыкъ,
Сюеклени кемириб кюрешдик —
Къысхача, мулхаргъа джубандыкъ.

* * *

Алисаны келини меннге,
Тартма бер дегенимде — берди;
Тыбына бла хатерими кёрдю.

Кёнчегиме сууурдум аны;
Белими кичитиб, къотур этиб
Бир бек къыйнады джаным.

Къонакъ болдум Къашхагъа

Къонакъ болдум Къашхагъа,
Къонакъны адам кибик кёрмейди,
Бир нардыу, аякъ шорпа бермейди
Келсе биреу къошуна;
Гызмар демейдиле бошуна —
Ол гырджынланы санайды,
Гоппан суусабны къызгъанады,
Керти бармыды къашхасы?
Къызгъанчлыгъы — халкъдан башхасы.

* * *

Шегерен чурукълача джырылдайдыла
Гилястанны чабырлары.
Къулакъ артына джетедиле
Аны сары мыйыкълары.

* * *

Бу сохта бла джёрмени
«Уста» адам этгенди.
Тишлерими бири бирине тиредим,
Билеб, аямай сермедим.
Алай а кёб хайыр алалмадым,
Джыртмай да къоялмадым,

Ауузум толу юч къабдым,
Андан а не табдым?
Ичегилерим джырладыла —
Хоншуларым тынгыладыла.

* * *

Наны аллыма аш салды,
Ууакъ тилкемли бышлакъ салды.
Бир стакан шайгъа ол да джетмеди,
Тамагъыма тирелди да энмеди.

Этни ууакъ тилкемлеге тилди,
Отха эки нардуу кѣмдю.
Муну бла кимни тойдурлукъду?
Эки нардуу кимге асыу боллукъду?
Къараб туруб бу гызмаргъа,
Секириб миниб атыма,
Джѣнедим, кетдим джолума.

Иги болады

Бир да бек чырайлычыкъ,
Къызылууурт ариучукъ,
Сюйюмлю аламатчыкъ,
Тамам къызыл алмачыкъ —
Сѣзю, башы аммачыкъ.

Бети чыммакъчыкъ — акъчыкъ.
Иги балады сейирлик,
Атасына керекди
Керти ашкы кюеулук.

Дарий джаялмам джолунга

Генджалий къызы, сибирирме
Атымы къуйругъу бла джолунгу,
Дарий джаялмам джолунга,
Алтын бууундукъ бла
Джасаялмам бууунунгу,
Джарыкъ кюнашкы бла
Тутарма къолунгу.

Огъары Марада

Огъары Марада, Тѣбен талада
Гардош салгъанма чегет арада,
Ой Мара гардош бир бек чачылад,
Сюйгени болгъан кече къачырад.
Ой Мара гардош татлы болады,
Сюйгени болгъан атлы болады.

* * *

О Чотра, кел, джаным, кюеу
Джёнгерге барайыкъ.
Ат оюн этдириб, хайда
Къол керекле алайыкъ.

* * *

Ырхы къобуб келди да,
Дуппурланы тюзетди.
Хыртды, мыртды къоймады,
Къынгырланы думп этди.
Таш агъач да кюрешдиле,
Сууну аллын тыялмай.
Бу ырхы уа къобханды,
Тенгсиз ишге чыдамай.
Джер джюзю сыйдамланды.
Джангы сабан сюрюлдю.
Ырхы кирни джуудура,
Ма — къара джер кёгерди.

* * *

Акъылы болмагъанга. кюрешсең да,
Юретиб акъыл алдырмазса.
Тёгерек ташны джонмай чыртда
Хунагъа джарашдыралмазса.
Биреуде акъыл бар да, орну джокъ.
Биреуде уа — орну бар да, акъыл джокъ¹.

* * *

Хыйны-халмеш синггенди да,
Ойнаталмайма санымы.
Дарман-дууа джарамайды да,
Бир бек къыйнайды джанымы.

¹ Бу сёзлени Аппа бир тойда ишленмекликлери болмагъан тойчу джашлагъа силдегенди. Аланы, уялтыб, тойдан къачарча этгенди.

Чам этиб бир сант сатюге,
Башымы кьойдум азабха,
Джаныбеклагъа келин бол деб,
Нек кьозгъадым сиркебашха.
Юйлерине барыб джашадым,
Атасы афенди кёре эдим.
Башымы сант этерин,
Алгъаракъдан билмедим,
Кёб хыйныларын ашадым,
Аман бла джашадым.
Ат кишенледим суу бойнуна.
Кириб джатмадым кьойнуна.
Дагъыда сеникид дедиле.
Сёзде юйлю этиб бердиле.
Саным ауур болду.
Ишим дауур болду.
Хыйным дарман болду.
Башым армау болду.
Муратым таш болду.
Умутум тас болду.
Хыйны ашагъанымы джашырдым.
Кёб джашаууму зыраф ашырдым.

* * *

Сен джаш болуб, да мен кьарт болуб,
Ой экибиз кьалай келишдик.
Учкулан кьыллы кьалмайын биз,
Бютеу халкьгъа болдукъ бедишлик.

* * *

Къатапа чепкен бир ариу джарашады,
Ах сени субай санынга.
Ах кьурман болайым, мени наычыгъым,
Джиннге ушагъан джанынга.

Хора атча сурахай битишинг, бала,
Кёзлени бир бек кьаратад.
Алмалача кёзлеринг, узун кирпичлеринг,
Джюрекни бир бек таралтад.

Ныгышлада да хапарла айтадыла
Ариулугъунгу юсюнде.
Джюрегими алыб сениге берирем ой,
Къыйналмай алыб ичимден.

Стампул тауукъчукъ бир сейир джююлдейди,
Сююб тынгыла джырыма.
Аякъ тюбуне кююз джаярыкъма ой, ой,
Къаншауну лаудан кзызына.

Кел экибиз да табджаннга олтуруб ой,
Ушакъ этейик джанаша.
Мындан ары разы эт, гоккакёз бала,
Джюрек джаууму ал, аша¹.

* * *

Ерге, энишге чабдым,
Сохан бла туз къабдым,
Джюрегими басдым.

* * *

Игле, джаным, нек дауурсунасыз?
Кимлелле сизни кюймагъан?
Къайсыгъызды, марджа, айтчыгъыз,
Ашаб ашдан чыртда тоймагъан.
Сизге азыгъымдан берейим.
Келишейик, шохлача кёрейим².

¹ Бу сёзлени Аппа бир джууукъ джетген джашны сюйгенине этген ийнарын эниклеб, башхартыб айтханды.

² Бу сёзле бла Аппа Хуке улу Окъубну итлерине тюбегенди, кесин танытханды.

* * *

Андан-мындан,
Къошдан-къолдан,
Келеди джолда,
Наным, джаным,
Эм багъалым.
Тансыкъ болдум.
Кёрмей къалдым,
Кёб заманны,
Бу аманны.
Аман туююл.
Бек алапат.
Бек таралад
Джюрек анга
Хар заманда.
Наным Таудан,
Ычхын джаудан.
Сау келгин сен
Терк къолума,
Тюбеб къалыб
Тюз джолумда.
Тез тюш къолгъа,
Кетдик, марджа,
Ёмюр джолгъа:
Киши заран
Бизге болмай,
Заран этген
Чыргда онгмай.
Биз салапат,
Бек алапат,
Джашау джолгъа.
Джазыу буйрукъ
Этсин бизге,
Джашаб бирге
Биз къалайыкъ¹.

* * *

«Иши болмагъан намаз этеди.
Ашы болмагъан ораза тутады».

¹ Бу сёзлени Аппа бир эгечини суйгевине этген ийнарым зниклеб, башхартыб айтханды.

Мен да джумушум болмагъандан
Чюйре джюрюшлю джолгъа атладым —
Бир джолуму айланыб къатладым.
Артыкъ-артыкъ тири атладым.
Ызыма чуку бастагъа къайтдым.
Джугуру къарда тайыб атладым.
Меи тюнкеми хынчай тауусдум.
Абыныб, дугъур мангылайыма,
Джыгъылыб уруб, чыгъардым догъура.
Сылгъыч санларыма зырнай тартдырдым.
Джолум болмай доюнсузлай къалдым.

* * *

Джапхакъсыз, сёз ангыла,
Айтхайыма тынгыла,
Бюгече сизде къаллыкъма,
Атым — сизге аманат.
Сюйсегиз, бар этигиз,
Сюймесегиз, джокъ этигиз,
Сюйсегиз, токъ этигиз.
Эртден эртде турлукъма,
Схауатха барлыкъма.
Ибрахимлада къаллыкъма —
Хапарымы айтырыкъма.
Тыичлыкълары сорлукъма.
Джай да эримейди Бурмамутну бузлары,
Тойчу болалла Схауатны къызлары.
Ариуланы кёрлюкме.
Мен ала бла тепсерикме,
Деб Апца муну бла бошайды,
Элден элге бара джашайды.

* * *

Джаламиш, тилкемлени
Джёнлю туура шорпагъа.
Туурама да къалджагъа.
Сен къымылда бир кесек,
Аллы-гёллю этме да,
Ашыгъама джолума.

Мен узакъгъа барлыкъма,
Азыкъ сал артмакълагъа.
Акъ Къалада джартмагъа
Барайыкъ да тилейик.
Этерин бир кёрейик.
Нюзюрюн бир билейик.
Улху берсек — тыярбыз.
Къан аузун джууарбыз¹.

* * *

О дуня манга тарды да,
Анда бир сурахай барды да,
Джашауумда насыб ачарыкъ.
О къара булутну чачарыкъ.
Ариуну о къайдан эследим.
Наныкъ татлыны къайдан кёрдюм,
Къутсуз джашауума саугъагъа.
Кетди бёгек, ётгюр ауугъум.
Джетишгенди мени джылларым.

* * *

Бёркюм мени башымда,
Оноууму бермезме.
Сары ат бла кишини
Мен хатерин кёрмезме.
Юйдеги этер заман
Энди менден кетгенди.
Ой ким неми биледи,
Саулукъ менде джетмейди.
Бийлик оноу этгенди.
Юй-юйдеги болургъа.
Бу зат бла къыйнадыла,
Излеб мени къозгъаргъа.

¹ Тамчы сыртында къошла джер амалтын бирбирлери бла туююшуб, ишлери төреге Акъ Къалагъа туюшгенди. Э. С. бла Б. И. болгъандыла дауур башчыла. Аппаны алайда таныш-татах адамы болгъаны ючюн дауурну джукълатырыкъ болгъанды. Ол сеbebден ары джол чыкъгъанды Аппагъа.

Сюе эдим элча болургъа.
Тюзелмеди умут толургъа,
Бу джашау. Кёбге кирдим.
Шайтан арбагъа миндим¹.

* * *

Белинг тикгич кибик,
Саурунг дюккюч кибик,
Бетчигинг джылтырай,
Кёкюрегинг къалтырай.
Туфлилеринг джылтырай,
Эринлеринг къымылдай,
Суусаб бердинг ичерге.
Джарармыса келинге?
Орта келин болурмуса?
Эр тегерегине айланурса.
Ортадан баш болмазса.
Аякъгъа да къалмазса.
Бурмады чачынг, бухарча.
Кетдим джолума учханча.
Джемджемил чышчыкъгъа
Тенг этиб, алай атаргъа
Сени суюдюм.
Сау къал, кетдим.

* * *

Къартны сакъалындан
Тюгюн джыртханла,
Атын къыстаб ийгенле,
Берген ашларын зор кёргенле.
Чырмау болдугъуз джолума,
Заран болдугъуз къууанчыма.
Артдан а биз келишдик,
Бир-бирибизни билишдик.
Чам этиб кюлюшдюк.
Аны бла джолгъа кетдик.

¹ Айтхан адам айтханнга кёре, «Аппа, нек юйдегили болмайса?» — деб, хар ким джюрек джарасын къозгъаб, кёб кю-решгендиле. Ол да хар адамгъа бирер тюрю джууаб бергенди.

* * *

Бйыккны ашагъан ашымы
Мени бурнумдан чыгъардыла.
Къайсы ангсызлары такъдыла
Эски къалай челекни
Сары атны къуйругъуна.
Къарт ат кетди тёрткюллеб.
Тамада сёлешди тебиб.
Джашла сыркыулукъ этдиле.
Атны сюрюб кетдиле.
Алаша мырдыгъа тыгъылды.
Таза арыб джыгъылды —
Келтирдиле ат джер салыб.
Айталгъанымы айтдым.
Дагъыда айланыб келишдик.
Бир-бирибизни билишдик.
Чам этиб кюлюшдюк.
Аны бла джолгъа кетдик¹.

* * *

Ой, Добайым, Добайым!
Барысындан къолайым.
Хатерими кёrese,
Сютбашычыкъ бересе.
Шапалыккны этесе.
Кёллерне джетесе.
Бичен къошда шапалыкъ,
Олду бек айырмалыкъ.
Чалкычыгъа кюч берген,
Шапады бичен ишлетген.
Узун болсун ёмюрюнг,
Къууанч болсун кёрюрюнг.
Ой, Добайым, Добайым!
Барысындан къолайым².

¹ Аппаны кете тебрегенин билиб, сыркыу джашла башында айтылгъаныча этиб ойнагъандыла, ол да аланы «кыздыргъанды». Бек аман сёзле да айтханды. Джыйын тамада кечмеклик тилегенди джашла ючюн.

² Айбазланы Добай Ючкекен ёзенде джалпакъда 12 адамы болгъан чалкычы джыйыннга шапалыкъ этгенди. Джаш адам туура ишлеб, кеси да тири къымылдагъаны бла чалкычыланы кёллерине джетиб тургъанды...

* * *

Бир сантла-гунтла
Уста тюдюле хантха.
Умачлы биямукъ этедиле.
Тепсиге дженгил келтиредиле.
Къуйдула чолпу бла аякъгъа.
Тынчды чайнаргъа джаякъгъа.
Гырджын джокъду ашлауда.
Тюзелгендиле джашаугъа.
Къонакъны аша деб къыйнайла.
Чайкъундур бла сыйлайла.
Биямукъну ичелмейме.
Умачлары чийлик этелле.
Бу байдан да ичим чириди.

* * *

Чилле аркъан атарыкъмэ
Тауладан аугъан тарпаннга.
«Джибек» чачлы къызыны сюйгенме,
Джарлы джаньма хатагъа.
Тарпан тюддю, бурул байталды
Хора атланы газасы.
Тамам боранча учады
Бурул джылкъыны анасы.
Огъурсуз буруллу,
Сурахай бурулла,
Залим, джигер бурулла,
Тау атланы башлары.
Айбат ариула боладыла,
Схауатны къызлары.

* * *

Къысхады сени кийиминг,
Ой, джокъду сени сюйюмюнг.
Кимге берейим а сени?
Хадижат, эгечим, бир айт.

Ох, энди кыалай этейим?
Ах, кийим кие билмейсе.
Джашны уа сюе билмейсе.
Ах сеннге кыалай этейим?¹

* * *

Уй гяуур, элек тешгич,
Нек миннгенсе атыма?
Ой сени атанга голия,
Кишини миндирмем деб
Тура эдим да, ёлтюрдюнг антыма.

* * *

Инаккылайма, кычаккылайма
Сюйген сары атымы.
Быллай пайда кёрмегенме
Рысхысындан атамы.

Тойда кёрюнмейдиле Джанариуну ызлары...

Чолпан джулдуз жарыккылай
Мутхуз болмай батады.
Нюрден толу бир бала
Кыара джерде джатады.
Ол ариу кыыз ёлгенли
Кёбле кыара киелле.
Аны сюйген тенглери
Кюйюб-бишиб ёлелле,
Энди сууда ойнамайд,
Кыара кёлню кыундузу.
Кёкде чыртда жарымайд
Джанариуну джулдузу.
Джыллыкь бушуу этелле
Учкуланнны кыызлары.

¹ Кесине джууукь джетген бир кыыз бла Аппа кыозуб ойнаган этгенди. Атасыны эгечинден тууган болганды Хадижат.

Тойда кёрюнмейдиле,
Джанариуну ызлары.
Сени ючюн тенглерият
Энди тойгъа бармайла.
Къобузчу кызыла къолгъа
Энди къобуз алмайла¹.

* * *

Турма ашадым да,
Дыр! Тамагъым кюйдю.
Кёзюне къарадым да.
Мени бир бек сюйдю.
Нануу кызы Баллю!
Джудуз джанды джарыкъ,
Балиятха ушаб.
Туралмайма энди,
Кесим джангыз джашаб
Ариу Баллюосузлай!
Джанкъозчукъ чакъды да,
Кесине къаратды.
Джюрегиме сингиб,
Ах, кемсиз таралтды
Ариу Баллюу мени.
Алма терек чагъыб,
Арбазны джасатды.
Дугъумкёз акъбетчик
Джанымы талайды
Къаракъаш Баллият!
Наратчыкъ кёгериб,
Таза хауа беред.
Сюймей не этейим,
Тюрсюню кёрюнед
Баллюуну кёзюме.
Муну бла бошайма,
Баллюу деб джашайма.

¹ Учкуланда Джанариу деб бир ариу кызы ёлгенди аурума-
гъанлай. Тенглерине бир да ачы тийгенди. Аны ючюн тенглери
узакъ къара кийгендиле. Аппа да, анга бек кыйналыб, бу
кюню этгенди. Бу кюню айтхан киши Ёзденланы Хыйса ол
ёлген кюн алайда болуб асыраргъа болушханды. Джырны Аппа
ол кюнледе этгенди.

Хойт, хойт, хойт, аперим джаным,
 Джаз чыкыгъан джанкъозчукъла.
 Къара, къара — бу сейирлик кыызчыкъла
 Къайдан келедиле бу тойгъа.
 Джаш адамланы кыйнаргъа.
 Джулдузчукълача джарытдыла
 Тойну-оюнну керти алаMAT.
 Джашасынла, ойнасынла салаMAT.
 Тюу, тюу, тюу машалла, машалла,
 Дым, дым, дым, баб, баб, баб,
 Къара, къара былагъа, ариулагъа,
 Ос, ос, ос, деб барадыла оссагъа,
 Туу, туу санларын ойнаталла,
 Сейирсиндириб къараталла,
 Къууанчха келген адамланы.
 Арытдыла тойда тёрт кызыны,
 Аланы гёбел санларын,
 Талчыкъладыла джанларын¹.

Гаккы табхан тауукъчукъча,
 Бабуш, бетинг кызыарыб.
 Сени кёрсем, о, ауруйма, джаным.
 Эй, джюрегим къозгъалыб.
 Бармыд меннге мадарынг.
 Джюрегими кыйнама.
 Ойлашыб да бир къара.
 Мындан ары ойнама.
 Туу санымы къуу этдинг.
 Джау джюрекни эритдинг.
 Борбайыма къатылдың.
 Аманыма джетдирдинг².

¹ Биджилада Чопашлары деген атауулда бир келин келген тойда тёрт джетген кызыны тойгъа джангы къошхандыла. Ол тойда тырмашыб джангы джетген кызыла бла кёб тепсегендиле, кеслери да алайын излеб тургъан кыызчыкъла ашхы учхандыла тойда.

² Бу накъырда сёзлени Къалай улу Бабушха — джегетейчи кыызгъа атагъанды.

* * *

Ой салам алейкум, Хаджибий,
Не эте тураса, тынчмыса?
Дегенинде Къалай улу Аппа
«Ой алейкум салам, Аппа, джаным,
Не этериксе — элинден чыкъгъан
Итни бѳрю ашайды», — дейдиле,
«Ашамаса да, аман бла джанайма.
Аллайынды чотум» дегенди бирси¹.

* * *

Кече къалдым бир къошда,
Джатхан эдим багушда.
Биялукъну кыызгъанды,
Ашхынымы кыозгъады.
Ач болсам да не этейим?
Тѳнгшюй джатдым танша дери,
Ачлыкъ ичими кемирди.
Танг атмай къалай кетейим?
Сары ат къалды тагъылыб.
Алына къаудан атылыб.
Бирсиледеча болмады.
Къарны ашдан тоймады.
Кесим да кѳб кюрешдим
Бюрчеле, битле бла.
Этими бир бек ашалла
Ырахын этиб бошалла.
Мускам болдум акъылымдан,
Тилим тартынды айтырымдан.
Танг атханлай дженгил турдум,
Окъсуз хозяйинни урдум.
Къамчями алдым къолума,
Джѳнеб кетдим джолума.

¹ Хаджибий къайындарыны ичинде джашагъанды да, ала бла да кар кюн сайын кѳлкъалды бола, аны ючюн Аппагъа та-рыгъыб кѳйгъанды.

* * *

Архыз суудан атладым,
Артыкъ бек да чабмадым,
Тутдум кёксюл кёгюрчюн,
Ариучукъ ариу бийче
Къалмай не кюн, не кече.
Тюшдюм аны ызындан,
Тансыкъ алмай къалгъанма
Трам бийни кызындан.

* * *

Ой бу бичен, алаMAT бичен,
Сейирлик бичен, тарлау бичен,
Муну сютюн а ой ким ичер,
Касканы саууб айран ким этер?
Адамланы хайран этген
Хубий улу Ёзденбий,
Мени атыма аш салмадынг.
Кечеги къонакыгъа алмадынг.
Мени джашауум да былайды,
Къошдан къошха айланыуду.
Ауурсундугъуз бошуна,
Ашдан ёлген ач гяуур.
Къоркъдунг тиеди деб ауур.

* * *

Къабыргъада къалайла,
Джетмегеннге джалгъайла,
Къалай улу Аппадан
Багыр улу Къасботну сайлайла.
Огъай, ол тюз тюлдю,
Аппадан иги тюлдю,
Аны джакълары айталла.

* * *

Джарлы къошлада да болдум,
Бай къошлада да болдум.

Халкыны сагъайта джюркюдю!
Джарлы кёлюн жарыкъ кёрдюм!

Байла уа харамдан ёле элле,
Бири субайлыкъгъа, бири да адаргы:
«Къошха кир,— дей элле,—
Сора бир джукъ къабдырсала,
— Махтаб, бир джукъ тиз!» — дей элле.

Бай къошда разы болуб,
Кече къалмагъанма,
Бир-бирлерини суусабларын да
Тилиме салмагъанма...

* * *

Джарлы Алибий, алынган Хаджибий,
Зукку Маштакъай, юйсюз Къанамат,
Сюйюмсюз Дауат,
Барынга къан джауад.

Джалчыланы арасында

Саламтонла, айрызтекле, тобукъларыгъыз ачыла...
Къуу таякъла, сыртыгъыз къамчи бла къашыла!
Ауругъан, къырылгъан да сиз, дырын болуб,
Ёмюрюгюз ишлейсиз, ауузугъузгъа чибин къонуб!..

Байгъа-бийге да дертигиз барды,
Къызбайсыз алкъын, басханыгъыз — тюбсюз джер...
Байны уа хар кюню байрамды,
Сизни джегиб, ашагъаны харамды!

Байны малын юлешсегиз, аллах айтыб,
Сиз бек айныр эдигиз, бетигизге келбет къайтыб...
Къонакъгъасыз, аныча, джау болса,
Сёзюгюз эркин, таб чыгъар эди, джангырыб!

Байны бочхасын кёбдюресиз,
Джал дауласагъыз джибегине ётдюресиз...
Къарын джалчы болуб ёмюрюгюз,
Ненча таякъ кёлтюресиз!

Этеклеригиз, чыналарыгъыз джамау-армау...
Къарныгъыз ач болуб, кёзюгюз армау-армау...
Къолларыгъыз джарма, кыысты...
Къачан кюн тиерикди сизге — джарыкъ кюн?
Къачан джыйылдыкъдыла къан гыбыла таргъа!

Адам болурламы?

Джаякъсыз Джубурай,
Къуртаякъ Чомур,
Битли Матай,
Къыйынлы Алибий,
Хаджамыз Асланбек,
Забит Пача,
Тешикбаш Шаухал
адам болурламы?

Джарлыны сёзю

Джарлыны сёзю бу ауукъда
Къагъытны тешиб ётмейди
Бай не табсызны чертсе да,
Тоханадан кетмейди;
Орун табады,
Джерге тюшмейди.

Темирчи

Темирчини юсю кёрюк ийис этеди,
Темирчини этеклери джел эте,
Темирчи нал эте, темир тюе,
Токъмакъчысыны юсю кюе...

Агъач уста

Къашыкъ, голпан этиучю,
Агъачны башын керкиучю,
Къолу — сыбапха, агъачдан сынджыр тизичю,
Ёмюрю джарымагъанлай тигилиучю!..
Агъач джоннга арымаз,
Багъасына джарымаз.

* * *

Къобан суула къачда
Сай болалла,
Джазда уа бай болалла.

Эркишини къанатлары

Иги тиширыу бла иги ат
Эркишини къанатларыдыла.
Ноху маджал этмезлигин этеди,
Аты таджал Ныхыт ауушдан ётеди.
Аман тиширыуу болгъан
Къанаты сыннган къаргъалайды,
Осал атха миннген киши уа
Джетер джерине джеталмайды.
Джигер къатын эрге кюч береди,
Тулпар ат эрни таукел этеди.

Чыган джашау

Шатыр, шатыр, шатырла
Тизилгендиле сатыргъа,
Бары бирча сафха туруб,
Гюрбеджилени къуруб.
Отда темир къайнайды —
Чыган джашау алайды.

* * *

Ёлюм барыбызгъа да борчду;
Сен да, мен да ёллюкбюз.
Башха затдан хапарым джокъду —
Джерге уа кёмюллокбюз.

Къызыл Къалада

Мында джарыкъ адамла джашайла,
Хой-хой-хой, къалай аламатдыла!
Мединагъа, Меккагъа ушайла
Къызыл Къаланы джерлери!

Кириуден чыкыгъан тасмача:
Сыбапхадан чыкыгъан тиккичлеча,
Айбазланы омакъ кызыларыны
Ингичке, субай беллери!

* * *

Хочалары омакъла,
Хагокла, джерджаргъанла,
Кеслерин а, джезаякъла,
Аямай ёрге такыгъанла.
Чам атлары уа
Быланы шап-шупла,
Ала да адамны
Джукыгъа санамагъанла.
Къургыакъ Хочаланы
Билгенлери оюн-той,
Хаман тепсеб турмагъыз,
Болду арты! Мусса, къой!
Хочалары Зайнебни сатыб,
Къара аджирге минедице.
Къалай сыйырыгъа билмейин,
Ёзденлары ичлеринден кюедице.

Хочалары, «ишле, эт» десенг,
Аны чыртда суймейле.
Къургыакъ къуу сёзден башха
Хали, кыылыкъ билмейле.

* * *

Джөгетей гённю берекети,
Джөгетей топуракъны кёгетей —
Уллу Къарачайны кечинмеги,
Алайсыз таш юсюнде битимни ашарыкъ эди!

Орусча чакъдыра...

Хаттаны бир орус шоху, кесича айта джомакъла,
Келгенди Къобан ары джаындан къонакыгъа.
Сёлеше келиб, «Как, как?» дегенди орусла,
— Кагым болса, кесим да ашарем! — дегенди Хатта хурносуу.

Сёләше келиб дагыда «Тюу, чорт!» дегенди оруслу.
— Керек эсенг, сен да джорт! — дегенди биягы.
— Тюу, дурак! — деб, орус ийнагы,
— Сен болгъаенг чабыр кзулакь! — деб, Хатта да,
Алагъа эсин ийиб, къатыны кюйдюргенди кзуймагыш...

* * *

Эки эгиз джашчыкъ,
Эки алтынкекел башчыкъ,
Джюююлдейле арбазда,
Ата-анагъа кзууанч, хурмет сала!

* * *

— Ай, аперим, джашыма:
Салды тамам къашына!
Сёз бла Дордукъну хорлагъанды,
Накъырда да, чам да мыннга
орналгъанды!..

Гыртманны туталмай айланган сабийлеге

Уругъуз да джыгыгыгыз,
Тартыгыгыз да кесигиз —
Джут молла бла апендиге
Бирер юлюш этигиз.

Джаш сабийге

Къайда, къайда къайдачыгы?
Къачан тиер пайдачыгы?
Джаз тиймесе, къач тиер,
Миллет аны бек сюер.
Иги ызын джокъласа,
Джарлы халкыгъа джараса.

Аппаны сабий эркелетгени

Ой, джашчыкъ, джашчыкъ!
Къарабашчыкъ, къарааякчыкъ.
Бир — туююлген къашчыкъ,

Бир — ачылгъан къашчыкъ,
Уллучукъ болсанг, атанга дагъанчыкъ.

* * *

Тауалий таудан аугъан,
Кермахан эшек саугъан,
Чабыб тутуб туююгюз,
Сютюн тегюб ийигиз,
Андан айран этмесин,
Моллагъа суусаб бермесин.

* * *

Къобанлагъа барсанг —
Къумгъанлары, тазлары...
Байчоралагъа барсанг —
Тойлары-харслары.

Чурумсуз кетдим

Кезибат той этдирди,
Къобуз бла харс болду.
Кёзюне къарагъанлай,
Башым къатышды,
Тубан бла чарс болду.
Тойдан, кесими эслеб,
Чурумсуз кетдим.

Ол джаш джаш тюлдю!

Къызны кёрюб къарамагъан,
Тойну эслеб таралмагъан,
Анда тепсеб чыгъалмагъан,
Ол джаш джаш тюлдю!

* * *

Къаракёзчюк,
Кукасёзчюк,
Къаракъашчыкъ,
Къутасчашчыкъ,

Ингичгебелчик,
Джарыккёлчюк!
Айтаса ийнарла
Мени кыйнаргъа.

Къызгъа

Сыйдамбетсе, тейри, ингичгебел,
Башынг да — алтын токъмакчыкъ!
Халичигинг бузулмаса, —
Хар кимге бирча, сукъланшчыкъ!

Джюрегим терк урады

Джюрегим терк урады,
Данай къызын кёргенли.
Бушуу-бушман болгъанма,
Ол халымы билгенли.

Меккяхан

Токъланы Меккяханны
Бир да кемсиз сюеме,
Мен суйгенча сюемиди —
Алайын а билмейме. -
Шотай къызына кёбдю
Мени ариу джырларым.
Билген, ойнай-айта тур —
Ой олду аманатым.

Данай къызы

Данай къызы тебмеген,
Тебсе уа — темир юзген,
Чырт да артыкъ сёлешмез;
Кюрешмесенг — кюрешмез.
Акылдан а ол толуду,
Эркишича болумлуду.

* * *

Джюзджынакай, кимле кыймайдыла?
Сени бла нек кюрешедиле?
Биз сени кыйнамазбыз,
Тынчлыгъынгы бузмазбыз.

«БАЙЛА МЕНИ СЮЙМЕЙДИЛЕ,
МЕН ДА АЛАНЫ КЪОЙМАЙМА...»

* * *

Джер айланыбды
Башы туюбуне.
Бурулур кюн а,
Келир тюзюне

* * *

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма —
Байланы уа кёб кере
Сюеклерин тургъузгъанма.

Нек джукъланмайды терслик?

Нек джукъланмайды терслик?
Кимди аны тюз этерик?
Къайдадыла, бар эселе,
Тюзлюк бла кертилик?

* * *

Ий аллах ючюн, бир сорайым:
Беиш адет къачан тохтарыкъды?
Джууаб бермейсиз, алай а келир заман,—
Дегенди Къалай улу Аппа аман.

* * *

Эл джыйылыугъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Улдукъарын базыкъла.

Апенди бла устаз

Апенди устазы хорлайды
Хыйла бла питнагъа.
Хар заманда хазырды
Кесине табны къабаргъа.
Апенди — ол энчи
Бир къауумну джаныды.
Устаз а — устаз, ол
Хар заманда халкъныкъыды.

Джалчы джекген къауумлагъа

Сизге ауз джетдирмей къалай этейим:
Такъырланы, быстырланы силкгенча,
Ары-бери атасыз,
Джалчыкъларын ашаб джашайсыз,
Тёрт саяларыны хакъын бермейсиз,
Башыгъызгъа билген телилесиз!

* * *

Хырхаланы Кёккёз къошха къонакъ къоймайды,
Бёденелени Тинибек адам къыйындан тоймайды.
Буз тюбюнде къаллыкъды
Бёденелени маллары,
Ат джауурдан улуу болгъанды
Хайюккуну джаралары.

* * *

Гызмар Гагай чабырларыны
Тиямдиси суурад,
Келген кюеу негерледен
Бир аякъ бозаны сыйырад...

* * *

Старшина болама дей да Хуке улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду,
Ол умут бла дуниядан ауушду.

Хурла ёзенде къарачай къош. XIX ёмюрню аягъы.

Къош нёгерле

Тамбийланы Сога, Хабичланы Байра,
Мечире улу Хоча, Теке улу Юнус,
Мамийхан улу Кърым-Герий, Айбазланы Ходжай,
Джарыкъчыкъ улу Чомай, Хурланы Гонча,
Чотчаланы Джаша, Батдыланы Юсейир,
Деболаны Джайылгъан, Борхоз улу Абдулла,
Шибижия улу Макара, Къызылалый улу Идирис,
Элкъанланы Домакай, Тотуркъулланы Гырау
бла Шамайыл,
Хапчаланы Гока, Лайпанланы Мырзакъул,
Полковой командирлери Дудаланы тюксюз Къасбот,
Къызгъанчлары, къазан кырыучулары, Баракъчыкъ
улу Мырза,
Байрамукъланы Тырнакъ Бекир Хаджи,
Гырджын приказчиклери Къарданланы Локъман-Хаджи.
Бу къауум адам нёгер болдула,
Къышылыкъ изледиле кыш туругъа.
Джылы джер, ышыкъ джер.
Къарай тебретиле кышылыкълагъа
Аман Къолда, Джалан Къолда, Джараклыда,
Джюмертгенде, Джантуугъан Къалада,
Багъатыр Талада,
Тууарчы Орунда,

Гюрбеджи Дорбунда,
 Тешик Ташда, Чучхар Артында,
 Хушту Башында —
 Барысын да джаратмадыла.
 Барысы да бир актыл болуб, сора сайладыла
 Бурмамут Башын.
 Мекам ишледиле.
 Тууар орунлары балдыргъан къаурадан,
 Къой баулары марал чёб башындан,
 Джашай турдула алайда.
 Таналары къыш къызгъандан къотур болдула,
 Оноулашыб, къотургъа дарман табдыла:
 Нарсана петегеннге къошакъ этмей,
 Эртден сайын къотур таналаны джууаргъа.
 Нарсанадан петеген ташычу Чыгырчыкъ улу Эза.
 Тамбийланы Башчы-Хаджини джашы чабырлыкъэрин
 Салим,
 Юслерине туруб оноу этиучю Ачау улу Хаджи-Умар.
 Былай бла Нарсананы петегенсиз эте, джазгъа чыкъдыла.
 Джазгъа чыгыб айырылгъынчы ол бёлек адам,
 Бир-бири бла гъыр-мыр болдула,
 Бир-бирлерине ачуландыла.
 Бурмамут Башындан ким къазанын,
 Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
 Аланы джай кырдыкда схауатчыла табдыла.
 Бир сынган къашыкъны да къоймай
 Джыйгъан хапарлары чыгъа эди.

Къызгъанч Азрет

Тамбийланы хан Азретни
 Бир аягъы — кийиз уюкъ,
 Бирси аягъы — забит чурукъ,
 Къаялада юю барды,
 Шайтанладан бийи барды.

Рысхыны хайырландыра билмеген къарангы, кирли Окъуб

Покун-Сыртын толтурадыла
 Азананы иркери,
 Хуке улу Окъубну уа
 Ачдак, арыкъдан ёрге къобалмайдыла

Стауатда итлери;
Аны башлыкъ чунгуруна сыйынмайдыла
Къабдал джагъасындан чыгъыб джайылгъан,
Къочхарла кирик, тёртмюйюз битлери.

Нарсанадагъы къарачай байла

Джарлы къарачайлыла, малларына кечинмек излей,
Чабырларын сюйрей, тау ауушладан ауалла;
Нарсанадагъы къарачай байла уа
Асыры къутургъандан адамлыкъларын джоялла.

Къынгыр Махамет бла Тинибек

Бёденелары онгсуз къонакъны арбазгъа
къоймайдыла,
Кеслери уа адам къыйынындан тоймайдыла,
Къутургъан адамныкъылагъа ушайдыла
Тинибекни кёзлери
Джюрек джармай къоярламы къынгыр
Махаметни сёзлери

Рысхыдан тоймайла

Бу бийлеге налат болсун:
Ат отлатыргъа да къоймайла.
Джаламишле
Рысхыдан тоймайла.

* * *

Муслиманланы динге юретген,
Бийлеге джасакъ тёлетген
Хурзукда Дебо улу Ахматды,
Байрамукъланы Ахмат
Старшинадан кетмейди,
Онгсузну тарыгъыуу
Чёбню тешиб ётмейди.

Хуке улу

Хуке улуну эркинди да мал ашы,
Къыйналмайын къышлайды.
Кёб къаларакъ къонакъны
Терс акъгъанны ёрге къыстайды.
Атлы, ёгюзлю къонакъны
Алай иги ушатмайды.
Мулжарны теджетед улоунга,
Тарлау биченни ашатмайды.
Кече Окъубда къалдым мен,
Атым инджилиб ач болду,
Кесим эт бла бёленгенликге,
Сюлдерим тюшюб, тас болду.

* * *

Къанауат Тамбийлары
Агъач ашаб, джонгурчха
Этиб чыгъаралла.
Асыры омакъдан
Джер джаралла.

Моллагъа ашау керекди

Моллагъа ашау керекди,
Алдаб джашау керекди,
Меджисуу миллет,
Къарангы миллет
Кеси апчыса да,
Ач болуб джарсыса да
Динчилеге ташыйды.

Харам мюлк бла джашайла

Бёденелары байдыла деб —
Аланы джалчылары
Гяурлары байдыла деб —
Былары джалчылары
Бири-бири бла ёчешдиле,
Таякъла бла сермешдиле.

Алай эге келдиле да
Бир бирин буудула,
Таякъла бла урдула.
Не ангылашынмады,
Нек бири бирин ангыламалла?
Ол да, ол да бир итии богъулла,
Адамланы джогъулла.
Гяуурлары да, Бёденелары да
Адам хакъны ашайла,
Харам мюлк бла джашайла.

Бийче аталла бир къатын баймакъгъа

Бийче аталла бир къатын баймакъгъа,
Теджелле аны рысхы джабхан джайракъгъа...
Ашагъаны болду сора сютбашы бла къаймакъ,
Ичген саууту болду алтын аякъ...

Олду байгъа хатерсиз керек

Сурахай бийче —
Джигер джумушчу,
Тулпар гёджеб —
Хакъсыз джалчы,
Чабхын джоргъа —
Дюлдюр алаша,
Мийик къала —
Бай тохана,
Алтын ачха —
Кюмюш кюбе,
Джарыкъ кече,
Эм шош кече
Наныкъ ийис —
Джилек татыу,
Энтда башха
Кёб аламат;
Къызыл балий —
Джизги эрик...
Къайсыды байны
Кёлюне джетерик?
Дагъыда джандетди
Ол энтда излерик.

Темир бугъоу —
Къурч къадама,
Чоюн токъмакъ —
Таш джумдурукъ,
Батмакъ зиндан —
Терен гёзен,
Ма олду байгъа
Хатерсиз керек!

Джарлы Дырга джалчы болду

Джарлы Дырга джалчы болду,
Чомалагъа малчы болду.
Бешджыллыкъ джалын даулады,
Тюзлюкню уа табмады;
Къыйыны ючюн туююш ачды,
Хакъ орнуна таякъ табды:
Бири бойнуна урду,
Бири къолун бууду,
Бири къабыргъасына урду —
Барысы да тюртдюле,
Аямайын туюдюле.
Кёзюн, къашын тешдиле —
Мал орнуна джумдурукъ бердиле.

Хырха улу Нарсанада джашайды

Хырха улу Нарсанада джашайды,
Тонгуз кибик семириб.
Джарлы хакъны ашайды,
Къой аягъынлай, кемириб.

Тырнакъ Бекир хаджини сабанына тауукъ кирсе

Тырнакъ Бекир хаджини
Сабанына тауукъ кирсе,
Тутады да бойнундан асмакъ асады,
Бу гырын Осман мынча ётюрюкню
Къайдаи табады?!

Шыбыла таууш этедиле

Шыбыла таууш этедиле
Дарий кызыны сёзлери.
Къутургъан итча кызаргъандыла
Сали-Герийни кёзлери.
Къарнашы, кеси да — была
Тойда тура билмейдиле,
Накъырдаларына кёре, джууаб
Этсенг — бир да суймейдиле.
Башларык улуу кёредиле,
Бири джампик, бири гампик
Болгъанларын билмейдиле.

Къызылбаш тёппели байрамджак

Къызылбаш тёппели байрамджак,
Къой кесе, кызына
Къуйрукъ учу береди,
Бир къотур къозуну
Джаны киби кёреди.

* * *

Буз тюбюнде къалсынла,
Бёденеланы маллары,
Ат джаурдан улуу джауур болгъанды
Джарлы Хаюккуну санлары.

«Матушка суратла»

Нарсанада элли тууар сатханды
Бёденеладан бир тели.
Башлыгъындан юшюб къалгъанды
Тууарланы багъасы, къалмай бир капеги!..
Анга ушаш бир сылхыр, кетиб бара сыртда,
Ачхаланы табыб алгъанды,
«Ма, сениге да бир «матушка сурат!» — деб,
Къошчу сабийлеге чачханды...

* * *

Шимирджагъа, сиркекъолтукъ Къаншау
Джашын миндиргенди джоргъагъа,
Урла деб юретгенди аманнга.
Хырт-мырт Хаджай, зырт-зырт Шамай
Джагъаларын джууа билмейдиле;
Джалны-хакъны берирге суймейдиле.
Была къурусунла: адам хакъ ашайдыла,
Харам ырысхы бла джашайдыла.
Гардошну халыуача кёредиле —
Суусабха чайкъамды бередиле.

* * *

Бёденелары, бизге тенг бай джокъду деб махтаныб,
Аслан хаджини кызын Джаджаны тилейдиле.
Кирли байлыкъдан не келеди деб, бермейдиле, —
Была да бир-бирлерине кётен этедиле.

* * *

Худжу къаллыкъ биченлигинг,
Юзюлюбмю барад ичегинг?!
Сохан тахтагъамы тюшдюм,
Ат ауузу бла эки тартды эсе,
Аллай бир неге бишдинг?
Ахыратхамы элтириксе,
Къалкъыб тураем, къан джаугъан!
Юсюнге ауарыкъ къаланг!

* * *

Ба-ба-ба! Къалай табсыз иш болду:
Ат рахын тартды,
Кефин атды.
Сылаб саурусун,
Джабыб джабыуун,
Тез такъ баугъа.
Вашым къалды Джангерийлагъа даугъа.

* * *

Унукъгъан джалчыдан,
Арыгъан малчыдан,
Джаш адамдан,
Сабийден не излейсе?
Бошуна джекиресе.
Къоркъутуб атны алдыла,
Сюйюбмю берди ол а?
Тѣзмесенг, тый джалыи,
Сау джибер джанын!
Алайсыз болмаз сеннге,
Баям болурса элге!

* * *

Бостан, Бостан!
Къутулмадың борчдан.
Ракай ёпкелеб кетгенди къошдан,
Была къошну къойгъандыла,
Бир-биринден тойгъандыла.
Бостанланы дордукла,
Бек акъылсыз торсукъла.
Къошлары чачылгъанды.
Бир-бирлерине бетлери ачылгъанды,
Къошха къонакъ къоймайдыла,
Келгенни сюрюб къыстайдыла,
Бир-бирин ашайдыла.

* * *

Ачахматланы Исламны балчысы
Бал кюсейди ашаргъа,
Кийиз гебенек табмайды
Юсюн джабаргъа.
Энди уа Ислам кетди, ёлдю —
Худжу къалды мюлкю.

Къарны аманны кюню аман —
 Бёдене улу ма алайды:
 Харчоуникден чыртда чыкъмайды,
 Малсызны джукъгъа санамайды.
 Хакъ бермейди джалчыгъа,
 Эт ашатмайды малчыгъа,
 Кючюклерин битле кеселле,
 Парийлери ачдан ёлелле,
 Тинибек анга къайгъырмайды,
 Ёллюкме деб ойламайды.
 Кесинги сюесе бек, Тинибек.
 Ёлсенг, джалчыла харс урурла,
 Къалмайын бары той тутарла.
 Семенлеб бараса хакъларын,
 Табдырмайын къыйыгъларын.

Къош тамадагъа

Орусланы Абдул —
 Бугъоуда тургъан хозяин,—
 Къолунда эркинлиги болмагъан.
 Аны несин айтайым? —

Бир токълуну кесалмагъан,
 Къошха оноу эталмагъан,
 Этгенине киши тынгыламагъан,
 Сёзюк ангылалаталмагъан.

Эслини бели байдан сынады

Хукеланы Эслини келинини
 Чурукъларыны табанында
 Джезденди чюйлери.
 Ары джанындан къарасанг,
 Кюнча джылтырайды
 Биджи улуну юйлери.
 Айбазланы бай Локъманни
 Къызын келтиргенди да
 Джёгетейден келинге,
 Омакъланыб джер джарады.

Сёзкъабчыкъ Айбазлагъа уа
Оспарланыб, алдырланыб
Кесин байгъа айтдырады.

Эсли уа бютеу мюлкюн
Къонакълагъа тёкгенди,
Келининден орус къауракъ
Къаптал кийгенди.
Эслини бели байдан сынады,
Отда бугъа эт къайнайды.
Бекшайланы ичлеринде уа
Арпа салатлы тары
Бозала къайнайдыла.

Гагайгъа хычын бер десенг

Гагайгъа хычын бер десенг,
Адамгъа суу да бермейди.
Къууанчха келген къауумну
Чыртда адам кибик кёрмейди.

Гагайгъа боза бер десенг,
Кюеу джёнгердеге,
Аны бир мал кибик кёреди.
Бир ичир деб къоймасанг,
Тутуб чёмюшчюк бла береди.

Хапаланы Гагай эки чабырыны
Башларын тилимди бла сууурады
Ол, ёлемен, аякъ бозады
Кюеу джёнгерледен сыйырады.

Гагай, юй джерде къой ортагъынгы

Худжу къала тургъанлай,
Келтириб юйде малы
Сабийлерине соймайды.
Тузлу этиб, къара шайны
Ичиргенин къоймайды.
Айран, сют десе юйдегяси,
Биягъы шайны береди.

Адамлары кырылыб калсала да,
Малны багъалы кѳреді.
Бу рыскы бла джабылсыш,
Иги джашланы кѳурутады.
Ѳксюзлени, хариб мискинлени
Итден аман улутады.

Гагайны кыызгъанчлыгъы

Гагайны кыызгъанчлыгъы
Джерге, суугъа сыйынмайды.
Айланыргъа тебресе уа,
Стауатха джыйылмайды.

«Дунеде дуне болуб»-деб
Джут Гагай, джаламиш Гагай,
Юч джерде кѳой ортагъы болгъанлай,
Юйдегисин ачдан кырады.
Ой ол байлыкъдан не барды?

* * *

Ары джанында арыкъ эмда
Кѳутсуз Джаммот,
Бери джанында кыыйын эмда
Арыкъ Теммот
Берекети болмагъанла,
Кеси ѳмюрю онмагъанла,
Шайланы тохтаусуз тергейдиле.
«Джюн — тюкден,
Мюрзеу — бюртюкден,
Сом — капекден,
Тюмен — сомдан»...
Рыскы алай джыйылады, дейдӳле.

Тазартукълагъа джыр

Архыз башында джайлыкъда,
Тазартукъланы байлыкъда,
Кече калдым кѳошларында.

Къозу ууакъ, къой арыкъ,
Джокъду мал кесерге джарарыкъ,
Кече уа ай кемсиз джарыкъ.
Былайда юч минг чакълы къой,
Ичим этди къобузсуз той,
Ач болгъанымы къой да къой.
Мал кесерге хош болмалла,
Иш къайгъыды, бош болмалла,
Мени бла уа шох болмалла.

Къалдым атха кишен салыб,
«Тынчайдым» ичими тартыб.
Джатхан джеримден къобарыб,
Мени къошха джыйдыла.
Къалмукъ шай, локъум салдыла,
Шай бла кёлюмю алдыла.

Тангны ашыгъыб сакълайма,
Джырлай, мурулдай башлайма,
Кирли мурджарда джатама.
Кечени кетди арасы,
Къатымда итни баласы
Къансыды кемсиз бек ачы.
Алайда эрлай танг атды,
Атыма тез атджер салдым,
Къолума къамчими алдым.
Къойчула сагъайдыла терк,
Кими кийди чабыр эм бёрк,
Отун алдыла тал бла джерк.
Отда отунлары джанмай,
Пыс-чыс этиб джукъ да болмай,
Къалмукъ шай да къайнаылмай.

Тохта, къушха, шай ич делле,
Атыма тез миндирдиле,
Айтхан сёзюмю эшитдиле.
Тазартукълары ит бийле,
Ай да, джаркъалай кюйсюнле,
Ишленмекликни билмейле.
Къонакъбайлыкъ этмейле,
Арыгъан токълу кесмейле,
Аппаны сыйлы кёрмейле.
Пох салайым башыгъызгъа,
Чыгъарыкъбыз артыгъызгъа,
Тюшериксиз къолубузгъа.
Сизден джерни алырча кюн,
Келир къара халкъгъа бир кюн,

Джарыкъ джашнаб, тийиб бир кюм.
Ант джетсин сиз аманлагъа,
Аппа келди сизни сынаргъа,
Сиз ушамайсыз адамгъа,
Эй бит къууургъан ит бийле,
Адамны сыйын кёрмейсиз,
Джарлыгъа игилик этмейсиз.
Деб, атымы уруб тебредим,
«Аппамыса?» — деб сордула,
Аппа болгъанымы билдирдим.
Аппа эсенг сени иймейбиз,
Къурманлыкъ, уча этебиз.
Сокъураныб илешгендиле,
Тюш атдан деб кюрешгендиле.
Алай а кетдим джукъгъа санамай,
Ызыма чыртда къарамай,
Джырла этиб джырлагъанлай¹.

Тазартукълары

Тазартукълары къарауашла
Туталла.
Бийчелери чий окъа тикгенлерине
Махтаналла.
Тауда барды сыртлыкъ-сыртлыкъ
Джайлыкълары.
Тюзде бителле сылгыч-джаса
Сабанлары.
Андан не келсин; ачдан
Ёлелле джалчылары,
Башларына бош болуб чачылалла
Малчылары.

¹ 1917 джыл Аппа Тазартукълары бийлеге къаллайла эсе да тюбегъ къалыб, кече къалгъан заманында бийле муну сыйламагъандыла, мал кесмегендиле. Аппа уа аны ушатмагъанды. Ол себебден джарашдырыб, бу узун джырын да джырлаб, ачыудан джюреклерин джарыб кетгенди Тазартукъланы. Аппа болгъанын билгенлеринде, бу адам бизни джыр бла хыртларыкъды деб къоркууб, тохта, мал кесиби сыйлайыкъ, дегендиле. Алай а Аппа, тохтамай, кетиб къалгъанды.

* * *

Төреге аслам улху этмесенг,
Тюзлюк этмейди.
Моллагъа кёб садакъа элтмесенг,
Иясанныча кёрмейди.

* * *

Кёзлеринг чыгыб кетелле
Хаджибий!
Къарнынг джерге джетеди
Асыры семизден.
Кёзлеринг чыгыб кетелле
Асыры малкёзден.

* * *

Ырхы алыб кетерикди
Абай улуну малларын.
Кесин иги къатдырыб,
Титиретсин бутларын.

Ётдюргенсиз төрге

Бек ышаныб бёрюге,
Ётдюргенсиз төрге.
Къылыгына тартмасын,
Ардан гыхы чыкъмасын¹.

Былай кёрюнесе

Эй Хырха улу Кёккёз!
Биреуге джалынганча,
Биреуге алынганча,
Биреуге абынганча,
Биреуге табынганча —
Былай кёрюнесе!

¹ Джёгетейде революцияны аллы бла бир бай юйдегиден бир джашны старшина этгендиле. Аппа аны ушатмагъанды.

* * *

Азамат-Герий кесин бошлаб байлыкъгъа,
Ат, ёгюз отлатмайды джайлыкъда.

* * *

Азамат-Герий атлы, хан атлы,
Аны миннген аты — къанатлы.
Къызларына бал чайырла чайнатады,
Джашларына тай хорала сайлатады.
Къызларына къутуне, дарий кийдиреди,
Джашларын туу аджирлеге миндиреди.
Кеси джаш отоугъа киреди,
Джалчыларына чайкъамды ичиреди,
Ала ат орунлада ашайдыла,
Сууукъдан ёле джашайдыла.

* * *

Байла, бийле къурманлыкъгъа къысыр ийнекле
соядыла —
Джардыла уа сукъланыб къараб къоядыла.

Хукеланы Окъуб

Хукеланы Окъуб чегетинден
Сенек сабыкъ бермейди.
Джалчылары сууукъдан ёледиле,
Къошха отун кесдирмейди.

Амырхан улу джалчысыны
Ауругъанына ийнанмайды;
Къолуну джарасы сау болгъунчу
Солургъа къоймайды.

Ол рысхыдан не келеди?

Аякъларынга чабырларынг
Къатыб, гылджа айланыб,
Сен байлыкъгъа джан бериб,
Айланаса, итча, чабыб.
Юсюнде кёрпе тонунг сагал,
Джангыз бёркюнг — аз маджал.

Душман шалбарынгы кёрсюн!
Аллах сеннге не берсин!
Къымыжанг бери ачылыб,
Гызмардан силегейинг чачылыб,
Аяз бутларынгдан ётеди —
Ол рысхыдан не келеди?

Аны уа ким билмейди?

Ариу джарашады юсюнге кийген кийиминг,
Алай а джокъду кесинги адам илешир суююмюнг,

Кийиминг бла суююмюнг
Бири бирине келмейдиле.
Малынгды аны джабдыргъан —
Аны уа ким билмейди?

Аджиланы Къапше

Аджиланы Къапшени он минг къюю барды да,
Анга къууаныб турады.
Къаптал джагъасы уа кеси ёмюрюнде джууулмай
къалады.

* * *

Джортмайды, чабмайды
Аджи Къапшени тору аны.
Эмизик шайтаннга ушайды
Баймашакъны сыфаты.

Минерге кёзю къыймай,
Атыны башындан тартады.
Он минг къюю бла
Табанлары ачылады.

Эки къотур макъысы болса

Къаяры зынтдыу, эки къотур
макъысы болса,
Кесин кёкден тюшгеннге тергейди.

Тёрде кесине орун излейди,
Сени ныгышда эшик артына теджейди,
Сёз бла сениге кесин киршейди

* * *

Къабырлада нюр джанады
Делле да, мен да чабдым.
Джолда бара бир сом табдым.
Меникиди дед да молла,
Аны да анга узатдым.

* * *

Дурусмуду джарлыны
Джегиб хакъын ашагъан.
Ортакъгъа алды эсе,
Айнытханды малынгы.
Тас этерсе мюлкюнгю
Хангерий, кюч сёлешме.
Бер къыйынын мискинни,
Керексизге кюрешме,
Басыб сени джахиллик.
Юйге санджох сызмагъан
Къатынын да этеди
Джарлылагъа эр бийлик¹.

Кечеги бёркдю сениге табы

Къазма чычхан, бухар бёркню
Нек къаблагъанса башынга.
Джарашмайды кёзюнге, къашынга,
Кечеги бёркдю сениге табы.

¹ Хангерий деген бир бай джашагъанды. Джер юлюшюн, малын ортакъгъа бергенди, сора бир адамны ортакълыкъ къыйынын бериб разы этмегенди. Сёзге, оноугъа къатыны да къошулгъанды да, Аппа Хангерийни да, аны да къагъын-согъун этгенди.

* * *

Хора аджири болса,
Кеси тели болса да,
Сайлаб къыз излейди.
Кёкден тюшгениге санайды кесим.

* * *

Мени байла джаулайдыла,
Хыртлама деб даулайдыла!
Тенгсизликге тёзелмейме,
Бир кечмеклик берелмейме.
Зулмучула ашайдыла
Джарлы хакъны,
Къаты кыйнаб джашайдыла
Къара халкъны.
Мискинлени унукъдуруб,
Алгъандыла акъылларын,
Мыкырау этиб, джунчутуб,
Айтдырмайла айтырларын.

* * *

Эй, хаджи, тюклю хаджи,
Ой, хаджи, битли хаджи,
Джуттакай хаджи,
Къатынлагъа къарайса,
Эрлери джокъну марайса.
Аманлыкъны эте хаджи,
Хыйладан толу хаджи,
Халмешге болумлу хаджи
Аты хаджи,
Кеси гаджи¹

¹ Уллу Къарачайда сёзю бир тюрлю, иши да бир тюрлю бир хаджи бла тюбешеди Къалай улу. Ол заманда хаджи Аппаны кыстырыргъа излейди, байла бла нег кюрешесе деб. Алай а кесини терлиги болмай, тюзлюк ючюн кюрешген адам да къаршчысындан джунчумагъанды. Кереклисин табдырыб кетгенди.

* * *

Эй, кесинги къыс, Адилгерий,
Тейри, зыбыр тиерме.
Орнунгу танымай эсенг а,
Менден суусурса, кюерсе.

* * *

Эшек тамырдан тоуб окъугъанча,
Магъансын айырмагъанлай сен а...
Къуранны окъуб неге кюершесе,
Айтчы, аны ичинден не билесе.
Элиб дегенни билмегенлей,
Тылмачлыгъын этелмегенлей,
Афендима деб махтанаса,
Дууаланы джазыб узатаса.
Нохта бауларын алыр ючюн.
Магъанасызды сени ишинг.
Тюсюб тургъанлай сени тишинг,
Нек алдайса бюстеу джамагъатны,
Чамландырма кесинге аллахны.
Бир дууаны орнуна бирин
Бериб, азмыды термилтгенинг
Пакъыр инсанланы кёбюсюн!
Энди мындан кёбге алдама,
Башынгы къазаннга къалдырма.

* * *

Артмакъ атыб бойнума,
Таякъ алыб кёлума,
Кёб айландым джалыныб,
Байгъа, бийге джалбарыб.
Адам кибик кёрюгюз,
Меннге иш, кюч беригиз.
Мен да адамча джашайым,
Къыйынымы ашайым.
Уруб ишлер кибик мен,
Джокъду энди баш саулугъум.
Меннге джумуш бермелле,
Джетер кибик болумум.

Деб мениге тарыкъды бу,
Онгу кетген онгсуз.
Ол кюнде бир къыйналыб,
Онгулауа болдум буз.
Кёб къарадым айланыб,
Чот — къыйын, мискин — учуз.

Быллай байланы кёбюн кёрдюм

Къурусунла гызмарла бла къызгъанчла —
Нардыуланы джарты этиб берелле,
Айранны чёмюч бла юлешиб ичелле.
Суубармакъла суусабны кёгертелле,
Чайкъамды суу ичеринг а келмейди,
Шапа къоркъад, къалын айран бермейди.
Гардошну тузгъа тийириб къабалла,
Шимир бышлакъланы джашыралла.
Эй быллай байланы кёбюн кёрдюм.

* * *

Он мингле бла саналадыла
Ой Аджи Къапшени къойлары,
Онла бла да саналадыла
Басхан парийлери — итлери.
Джагъасында той этедиле
Къараууз-къонгур битлери.
Асыры кирден джылтырайды,
Билинмейди къаптал джагъасы.
Чабырларын киерге аны,
Кёзю чыртда къыймайды,
Къолуна алыб келеди,
Чаука аякълача къызарыб,
Аякъларын таш кеседи.
Къулакъ артында уа кири
Эки элиге джетеди.
Кюелчен тартыб аякълары
Кысты-кысты атылыб,
Къалтырайды джаякълары
Къачхы сууукъда тартыныб.

Бу худжу мал, джаным,
Кимге азыкъ-аш болур?
Аша, кий, ансы, Къанше,
Мал аллынгдан тас болур.

* * *

Гызмар, кыызгъанч, белеуют байла,
Адам хакъдан тоймагъанла,
Кирджагъала, биглибёркле,
Къан ичген хауле парийле,
Къауданкёзле, къутсузбетле,
Уят-хаят тыймагъанла,
Адам шартха сыйырмагъанла,
Тамам гюргюр къамыжакъла...

* * *

Оштур, ал зор чомачаны къолгъа,
Сал харамны къакъ да джолгъа,
Андан сора тёлер джалынгы.
Къоркъут эркек къасхалтаны,
Уруб да алма — иш тыр болур,
Бу сёзлени эсле деб айтама.

Чораны джалын нек бермединг?

Эй, дырбыж, къарнынг джарыллыкъ,
Къош обагъа салынныкъ,
Ой азабха сен къаллыкъ,
Чораны джалын нек бермединг,
Адам кибики нек кёрмединг,
Ол да адам инсан тюлмеди?
Онгсузгъа онг бермедигиз,
Бирге джаратылгъанбыз демедигиз!¹

¹ Чора деб ногъай джаш келиб, биреуге джалчы болуб иш-
леб, къыйынына разы болмай къайтханды.

Джут бийчеле

Къара кюню кёблени
Джут бийчеле этдирдиле.
Бир кезде уа мискинни
Бир-бирине кесдирдиле.
Ортада тил джюрютдюле,
Не аз да эринмедиле.
Бир харсха келмедиле,
Душманлыкъны кезледиле.
Къарауашла ыйлыгъалла,
Бийче этеклени кёлтюрюб.
Джарлыланы хакъларыи
Ашадыла кез кириб.

«БИРЕУЛЕНИ ЧИБИНЛЕТЕ
АЙЛАНАМА, ТЮЗНЮ АЙТА...»

Аллыма чыкъдыла бир затла...

Аллыма чыгъыб эки къатын, эки шаб-шуб,
Башлары бири бирине джоппу болуб.
Бири алгъыш силдесе, бири да къаргъыш...
Керек тюлд былагъа не джумуш, не суу алгъыш!

Бири къарабет, бири да чарабет,
Бири узун токъ, ол бири къатхан чѣб!
Табдыла сѣз, айтышдыла бек кѣб,
«Ашыкъма! Олтур, былай чѣк!»

Къуйдула сѣзню, таякъ джангурча,
Ийлейдиле, тишлейдиле къургъакълай тартхан тирменча,
Омакъланалла, кукаланалла, хар нени билгенча..
Биреуню джезин ачалла, джылтыратыб, багъырча.

Тартарым келди сыртларына къамчини...
Бири къатыны эди Матчини,
Бирси да тумакъ Хаджини!
Сабыр болдум, тынгылаб сѣзюне Гаджини...

Сѣзчю къатынла

Быр-быр эте, гыр-гыр эте,
Эртденден нигир этелле,
Вайдыу бла Сахай жарыджаякъ
Элни сѣзюн элек бла сюзе,
Ахырларына джетелле.

Аралары — ташлы сабан

Газ-газ кийингенди Лепшокъ улу Мазан,
Тойланы къыдырады хамаан.
Стемейге къызыб, джетдиргенди да биреуге табан,
Экисиви аралары болгъанды ташлы сабан!..

«Ой аперим, ой аперим!
Тюенене урлаб аджирни,
Джер нек салдынг бюгюк?
Алай эте турсанг, сыйлы джаш, болурса,
Чабыр кьулакь ашагъан итча!..»

Буруш адамлагъа

Аллах урсун,
Тюзюне бурсун
Быллай кьауумну!
Бурушла бла
Дауу болсун
Мени джаууму!
Терсакъылгъа джууукъ джашама,
Бир тепсиден аш ашама.
Терсакъыл бла бурушну
Ортасында тьялмазса
Керексиз урушну.

Кёкден тюшмез биченлик

Биринг а табалмаса,
Табханынг а табан урса,
Кёкден тюшмез биченлик,
Этмегиз уллу кёллююк,
Гьурмек-Сыртын чалыгъыз,
Ишни кьолгъа алыгъыз —
Малны джазыкъсыныгъыз,
Кьалсын кемсизлик —
Къышхы кюнню кёрюрсюк!

Хомух тиширыула

Хышты Хурай,
Кыскыл Джаулай
Тылапысла,
Чийпысла,

Табантартмазла,
Бетджуумазла,
Ушакълары юзюлмегенле,
Юй тюрлери сибиримегенле,
Эртде туруб ийнек саумагъанла,
Эзиулерин джуумагъанла,
Хомух аманла,
Кирли халбарла.

Керекди эсгермеклик

Батырбек чыпчыкъ тѣшпели
Ууакъ гардошланы ургъанды да
Кюлге тѣкгенди.
Ат баш сюекча джерден аланы
Чѣблеб джыяды,
Ушхууурсуз къалдырыб балаланы.
Къауданнга тыяды.
Эй Гагайбаш, кюйсюн дюргенлик!
Хар ауукъда керекди эсгермеклик.

* * *

Сау заманларында
Сен-мен деб джашамайдыла.
Бире ёлсе, бирине,
Сора, оснарланадыла
Эмда джапсарланадыла,
Энтда баш урадыла.

* * *

Ой, джуугъанынга кюлейим — ой, ой, ой!
Сен эски джууа билмейсе — хур, хур, хур!
Къыз джумуш этерге уа нек — ой, ой, ой!
Ыйлыкъдын, аны суймейсе — хур, хур, хур!
Сен, Махаммат, меннге неге темирчилейсе —
ой, ой, ой!

Башынг джетмей — хур, хур, хур!
Эгечинги юрет, адам эт — ой, ой, ой —
Хомух, хыре, матух этмей — хур, хур, хур;
Мени урма да, эгечинги ур, ур, ур!

Той бара тургъан арбаз. XIX ёмюр.

Чийбелге джол джокъду

Башындан алгъасагъанны
Сёзюнден ангыларса,
Джигерликден асхагъанны
Аякъ алышдан танырса.
Экиси да болумсузлукъду,
Чийбелге уа джол джокъду!

* * *

Элтаркъач Башы мырдылада
Къылени арбасы батханды,
Бир джанына джатханды,
Ол джанына аугъанды,
Джюгюн да атханды —
Джюрюте билир амалтын!

* * *

Генджалий кызы,
Нек ышараса,
Ырхыз этген тауукъча кызарыб,
Гырджынынгымы къабдым узалыб?

* * *

Хасанланы Ачакку,
Эсине тюше,
Барады да,
Ходжа хаджини
Башына
Муджура бла кьагъады.

Чегетни кьырады...

Алуюкъланы Чотчагъа
Боллукъду Худесде отларгъа.
Устады агъач джонаргъа,
Илкичлени орус агъачлагъа
Джонуб чыгъарады,
Балтасы джитиди,
Чегетни кьырады.

Быллай тели...

Бир алтаякъ, бир мантыкъ
Халкъны къанын ичиб джюрюгенди.
Джукълагъан джерде, иш этиб, бир джашчыкъ,
Айырыб, бир мыйыгъын джюлюгенди...

Ачыуун кимден алыргъа билмейин бу тели,
Керилгенди хар кимге, бычагъы бла ары-бери.
Сени джауунгу болсун быллай кемлиги,
Бирча сант эди башы бла тёнгеги!..

Сейир хапар

Таугъа къачхандыла тарпанла,
Уллу Къарачайда баралла хапарла:
Шаманланы тауусулгъанды тузлары,
Айгъа учханды Чотчаланы кьызлары...
Дуппукъ Томмакъ Ариузатны алгъанды,
Анасы башын суугъа атханды...
Сёз бла кечинелле ишсиз шап-шупла,
Чыдаялмагъан ауузунга татранчыкъ уртли!

* * *

Галошу бард да,
Месси джонъ.
Агъылы бард да,
Эси джокъ.

* * *

Бире орам хауле,
Бире гудучу Даулет,
Бире ичкичи Тауке —
Барыны да артлары болгъаед,
Тюбге къалыб Мауле!..

Орамны сайладыла

Къарабийни ёгюзсюз дурмъуеу,
Хаймышны ёлюр джукъусу...
Ийие этеди кийимни уигкусу,
Кюз заманда орамны сайлайдыла,
Тийрелени бирер зукъусу!

* * *

Бир мурдарны аты бла
Сау тукъум бырнак болду.
Бир телини юсю бла
Сау тийре гырнау болду.

* * *

Норийни кербаш гылджасы,
Солтанны да — голчусу.
Ожай телини июмюш къамасы,
Дадашы уа эски солбусу.

Кюн кыызара батды,
 Къара булутха ташайыб.
 Тамбла къаллай кюн болур?
 Ачаккуну шабаты тутханд,
 Тюкюрюгюнден да чачайыб...

Бузукълу джашчыкъгъа

Аммаджукка этиб келесе,
 Хыр-хыр этиб да ёлесе!..
 Гырджындан да ёпкелейсе,
 Кесингден онгсузну да тёнелейсе..

Атанг сенден не файда кёрлюкдю?
 Ананг да ачюдан ёллюкдю.
 Къамчи тартсам, аммаджукканг бёлюннюкдю,
 Кёзюнг алас-булас кёрлюкдю!..

Абук къабакъда

Къонгурау таууш этиб джырлайды, къангкъылдайды,
 Капшуш Ибрахимни алтын тауугъу.
 Абук Къабакъгъа да джерлешедиле къарачайлыла,
 Буду дейле дуня зауугъу,
 Абук Къабакъны Бышлакъ заводу,
 Терек бачхасы, зыгытлары.
 Бир кызыны урлаб, дауур чыгъардыла,
 Къайда къаллыкъ эди бизникклени кылыкълары!

Хан Зекерия

Ой, Чепей, Чемей, Найыб, Гиля, Сохта, Тохда,
 Бокайланы Ёзден, Агъурланы Алыбий,
 Теке улу Юнус, Атийланы асхакъ Къанамат,
 Хубий улу Къыле, Созарланы Таулу,
 Кипкеланы Окъуб, Суйгенланы Хаджи-Умар,
 Хыбыртланы Батал, Бостанланы сокъур Шамил —
 Къолундан-аягъындан келген джигит уланла,
 Тамам скюрююз джетгинчи, Гурноу Баракъ

Тогъуз къонгураулу поштун джекгинчи,
Ол заманда Шахмёлекчикни алыб къайтырсыз.
Шахмёлекчик, сени эшигинг шау болсун,
Атанг Баракъны къынгыркъуйрукъ аджирлеге
миндирirme,

Ананг Чалыугъа тыйын тонла кийдирirme,
Санга джаным кибик суйдюрюме,
Хыйба, Хыйта, Аджыз, Годжуз, Чалыу, Баракъ...
Бир-бири къолларындан тутдуруб,
Кябагъа иерме.

Мукулджаннга кюмюш тюйме тюерме,
Сени джаным кибик сюерме...

* * *

Кюйдюредн,
Биширеди,
Сийдиреди —
Кебдиреди
Барын да эте биледи
Пасыкъ Горахан къызы.

* * *

Хамит Семен къызына шыбырдады,
Гаккыла бишир деб къатылады.
Эки джыйырма гаккы бишириб
Саддыла; къарнымы кюлдюрдюле.
Эки хычынчыкъ этдиле да
Аланы да къара кюйдюрдюле.

Тенг болдула

Къара, къара:
Улакъ къабчыкъ да
Теке тулукъ да
Тенг болдула,
Мюрзеу къуйгъанларында!

* * *

Уллу сууну кѣпюрю,
Ким минсе да кѣлтюрюр.
Гассаса улу Эсауча да
Бир кѣлюнг болса
Барханны хантусун ичерге.

* * *

Тамбийланы Сууалаша,
Отунга кетгенди аталары,
Суугъа кетгенди аналары,
Къотур эди таналары.

* * *

Тауукълагъа тауукъ ауруу,
Къатынлагъа асхакъ ауруу,
Джерденми чыкъды тийреге,
Бу сакъатлыкъ сейир элге?

Тиллешибми келтиргенсиз,
Сыныкълыкъны нек эгенсиз?
Аммаджуккаланы джайгъансыз,
Тийребизни бетин джойгъансыз!..

* * *

Темир-Алийни сѣгюшю,
Джабаккуну бедиши,
Алуокъланы аталарыны
Дарманчылыгъы,
Алий гѣджебни тутушда
Ичинден чалгъаны.

Зылдылыкъны сайладыла

Ш.....ры, телиле, аталарына минедиле,
Кюеуге мин деб, хыликке этиб кюледиле,
Аталарына ырыз этмейдиле,
Оноуну къолуна бермейдиле.

Тёрде орнун сыйырдыла,
Кёрпе тонун кьуурдула.
Тамада, кичи айырмайдыла,
Аталарына тынгыламайдыла.
Ш.....ры зылдыла
Зылдылыкъны сайладыла.

* * *

Адам сюерге скойюмо джокъ,
Юсюне кьерге кийими джокъ,
Акъыл бегитирге билими джокъ.

Къызчыкъгъа ауаз

Къызчыкъ! Асыры къысхады кийгенинг!
Алмаз да къояр скойгенинг!
Намыс тутмасаг, ариучукъ,
Болмаз джашауда татычукъ!

Хуштан улу

Хуштан улу
Тогъуз гырджын этди да,
Бирин манга берди да,
Сегизин кеси тындырды,
Хуштанны эски чоюнун урду да,
Безгисин сындырды.

* * *

Отджагъаны тегерегине,
От къошунлача, олгурдула, джылай,
Кими чохун тюзете,
Кими да бетин сылай.

* * *

Джэгетей гөнле джыйылдыла
Уллу биченликни юлеширге,
Ары ийиле —
Бери тигиле¹.

* * *

Чыгыр къатында къутукъ сагъынма,
Сормагъанны башына къарама,
Керексизге джалынма —
Башын ачарыкъ тюлдю.
Исси кюнде къурт боллукъду,
Аны башын ачдырма,
Чыгырына дары джагъалмазса.

Башы алай хыликкеликди,
Кёрген селеке этерикди.
Чарлаб, багъымчагъа бакъдырмады,
Энди къутукъ болду да къалды.

Чотчаланы джинлисине

(Ч а м)

Чотчаланы джинлисине
Тюбөб къалдыкъ,
Джеталмайын игисине,
Кёб айландыкъ.

Орусланы табантартмазла

(Ч а м)

Орусланы табантартмазла
Кёк алашагъа минедиле.
Джумадан а къалмайдыла,
Чабыб межгитге киредиле.

¹ Джэгетейчи байла орус джер иледен дорх этиб биченликге чыккъандыла Къобан-Ары-Джанына. Аппа аланы юслеринден айтады бу назмусунда.

* * *

Бишиб кызардыла терекледе балийле
Терезеле чачадыла, эшик ачадыла
Сыркыу сабийле.
Керексиз оюнла ойнайдыла,
Тийрени озаргъа кьоймайдыла.
Джетселе, хар затынгы
Хапа-сапа этедиле,
Бир ырызсыз ойнайдыла.

* * *

Сау болмайды гыртманны джаууру,
Тохтамайды Джанкир джартыны даууру —
Эшек эшекни Джанкирни тюбюнден алыб кетгенди,
Джанкир да кьычырыкъ-хахай этгенди.

Мыхалгъа

Юлеригизге кьарайма да,
Бир да кьалмай, —
Кийиз джамаулу,
Халигизге кьарайма да —
Чачылыргъа джараулу...

* * *

Мустафа хадтилары бар байладан байыракъ.
Акъчыкъ кьарнашларындан айырылгъанлы сайыракъ,
Мыйыкълары узун кибик,
Акылы хузум.

* * *

Эрмен киштикча, неге чынгайса,
Асыусуз сёзлени нек айтаса?
Тепсемесенг кьой, иги кьызчыкъ.
Дунианы джарытхан джудузчукъ¹.

¹ Тойгъа кьошулмагъан кьызчыкъны бир джаш абезекге туттама дегенинде, ол чарлагъанды.

* * *

Аллах бериб кѣб болду,
Тама-тама кѣл болду,
Айран, гырджын керек эд
Ашамай эсенг тур, кет!
Омакъ тартма былайда —
Айран сыйлыды хар къайда.
Айран, гырджын бизлени —
Ёмюрледен ашыбыз,
Экисин дайым заман
Эркететиб джашайбыз.
Ат-бет атама да къой,
Башха ашдан ашаб той.

* * *

Ой-ой, ой Хырса, Хырса,
Адамлыкъны бузаса,
Тамам да хомухса,
Керти да джарауузса.
Сюделерими тюшюрдюнг,
Джюрегими биширдиг.

* * *

Эки чабырынг эки тюрлю,
Бирер аршын созулуб,
Ары-бери майрышыб.
Бир чабырынг ары баймакъ,
Бир чабырынг бери баймакъ,
Табанлары джерге басылыб
Чабырдыу, кесинг а джайракъ.
Къайдан джолукъдунг аллыма
Табантартмаз, чабмаз, джортмаз,
Джанбаш бурнунг да къуестурады,
Адам кѣлню булгъайды.
Кет, джанла, къора джолумдан,
Кѣллом чыкъды халтас
бурнунгдан.

* * *

Эки чаний аягынг,
Эки джак-джак джаягынг,
Сеннге тынчлыкъ бермейле,
Инсан кибик кёрмейле.
Айланаса орамлада,
Тыгырыккъ, тар джоллада,
Бошамайын ушакъны,
Этмей адам айтханны.
Эки баймакъ аягынг,
Эки гыр-гыр джаягынг,
Танг атханлай тураса,
Ийнегинги сауаса,
Сюрюуге ашыраса,
Сёзню къолгъа аласа,
Юйюнг турад джыйылмай,
Юй тюбюнг а сибирилмей.
Сабийлеринг кийинмей,
Къуллугъунг да этилмей.
Эки даж-даж аягынг,
Эки джаншакъ джаягынг,
Арымайла, талмайла,
Сени, сабыр къоймайла.
Бу хали бла таб болмазса,
Къоймаеанг да онгмазса.
Эки джайракъ аягынг,
Эки джарлы джаягынг,
Талчыкъмалла, талмалла,
Ушакъны бошамалла.

* * *

Эй, саласкюр, торсукъланма,
Менден кесинги эсгер!
Къан ырхымла чайнатырма,
Ерге-ёрге чынгатырма.
Ауузуугу джаб, оздурма,
Букъунгу чыгъарырма.
Хой, хой Чырпалары телиле,
О, тонгуз башны кемиргенле,
Кичи тамада билмегенле,
Ата-ана демегенле.

Бары бирча зыбырийле,
Къонакъны къошха къоймагъанла,
Ашаб ашдан тоймагъанла,
Итге хупеги бермегенле,
Джанларын аллах суймегенле.
О, тенгнге тенглик этмейдиле,
Суусабны бермейдиле,
Стауатха келген адамны,
Парийле бла къуадыла.
Тау адегдеча къонакъбайлыкъ
Этмейин, сюрюб кыстайдыла.
Бир айтыгуда тохтамагъанла,
Онгузларын джокъламагъанла,
Адамлыкъны сакъламагъанла,
Мизамсызлыкъны сайлагъанла.

Сабийле туадыла

... — лада сабийле туадыла
Тогъуз-тогъуз.
Аналары табадыла
Эгиз-эгиз.
Эрге чыкъмагъанлай, кызылары
Боладыла «асыл бузоулу».
Бу тийреде тулпар джашла тууалла,
Гыбышыланы табар-табмаз буадыла.
Сыйынмайдыла бир джорукъгъа,
Аналары башын салгъанды
О, тейри, эки тобукъгъа¹.

Байды къошлары

Байды Ш.....ны къошлары,
Ишленмегендиле джашлары.
Чабырларымы тартмадыла,
Къырыб ёрге салмадыла,
Кийимлерими такъмадыла,
Къонакъ мурджарны къакъмадыла,
Меннге къарнашлыкъ этмедиле.

¹ Бир тийрени, тукъумларын айтмайкъ, гыбышы табхам кызылары болгъандыла. Аппа алагъа башсыз айтханды бу сёк-гён сёзлени.

Эт-джен кьошум деб махтандым
О хали керекли джашлагъа,
Ушаб кьалалла маллагъа.
Къарнашча, кьоркъмай айтдым¹

* * *

Атым арыб тохтады да,
Мен да белинде сорукудум да,
Ат кишенлеб тохтадым джолда.
Бир зымшыкъ келди къатыма,
Джырлачы Аппа, дей манга.
Джырладым кёб сагъыш этмей:
«Бир сылхыр къатыма келди,
Салам бере билмеген,
Тамада ырыз этмеген,
Къартны къачын кёрмеген.
Хой, хой, хой, Аппа, букъуму
Къалдырмайын къакъдынг да
Деб, кетди терк чабды да.

* * *

Ючдагъан, къайры бараса
Санларынгы тиремей?
Айланыудан тоймайса
Арыб тамам серилмей.
Аны кьой да къолларынгы
Къасмакъларын джуусанг а,
Киргинчиликден не барды?
Ой! Юйюнгю джыйсанг а.
Биреуню сёзюн бирсиге
Не затха ташыйса?
Бу адетинги нек кьоймайса?

¹ Аппа, кесими эт-джен адамларым деб омакъланыргъа, излегенликге, Ш...ры, — Джанибекланы атаууллары, аны бек багъалатмагъандыла, кеслерини джунчугъан кёзюулери болуб.

Юй бийчелеге саналадыла

Томурабутла,
Базыкъбелле,
Къалынбетле,
Семизден къолу-буту
Айырылмагъанла,
Эртде турмагъанла
Юй бийчелеге саналадыла.

Юйдеги тутарламы джарсытмай?

Беллерин тыбына бла буугъанла,
Хымиллерин суусуз уугъанла,
Ушакъгъа кеслерин салгъанла,
Сёзчюлюкню къолгъа алгъанла,
Юйдеги тутарламы джарсытмай?

* * *

Тыбынабелле,
Хымилжёзле,
Къаурабутла,
Кирли хомухла,
Эркишиге джарарламы,
Юй тутуб баджарыламы?

* * *

Хасан, газетни нек аласа,
Андан сен не айыраса?
«Тауджан суудан не ангылайды?»
Сен да тамам алайса,
Башын тюбюне тутуб къарайса,
Алай бла не зат окъуйса?
Кесинге халкъны кюлдюрме,
Окъууунг джокъну билдирме.
Сен да мен да бирчалабыз —
Окъуудан джокъду болумубуз.
Орус абычарла сеннге
Сейирсиниб къарайдыла,
Газетни терсине буруб,
Къалай окъуйса дейле? —

* * *

Эркек кьузгьун, кьайдан келесе,
Тешдириб кёзюнгю, кьашынгы?
Кесинги бир тюзетмей эсенг,
Алдыраса ол халек башынгы.

* * *

Эй, Аслангерий алмкююз!
Гьрнайы бла гьртманын
Ол сен скойген эшеклени,
Айырыб ангыламайса:
Кьайсы айгьыр, кьайсы алаша?
Гьрнай дее аджириди.
Гьртман десе — алашасы.
Алан, мынга джетемиди
Аслангерийни ангысы?¹

* * *

Джуттакайла, джаламшле —
Кёбдюле гызмар кишиле.
Барсанг суусаб бермегенле,
Кьонакь халда кёрмегенле,
Адамгьа сый этмегенле.
Адам инсан демегенле.
Сейир, кьуджур сёлешгенле.
Терсге тартыб кюрешгенле.
Кьыстырыб морт, чирик этгенле.
Кьарангы, ишленмегенле.
Джашырыб аш ашагьанла,
Сёзден алайкь: Бучай,
Экинчи кьызгьанч а — Хочай.

¹ Аслангерий деб кеслерини тукьумдан бир джаш бла чам этиб ойнагьанды Кьалай улу Аппа.

* * *

Дымбыл, дымбыл, дым, дым,
Хойра, хойра, хойра, марджа.
Кёлюю кюлдюрме,
Душукъса, билдирме.
Ойнат санларынгы,
Турма къубулуб.
Дым, дым, дым дымбылда,
Эй дым, дым, дым къымылда,
Эшигинг тартыллыкъ,
Джашны, къызны тыйма.
Бозадан тоуб итча,
Къарнынг бери чыгыб.
Тепсеб, ойнаб сейир этелмейсе.
Оюнну бузуб турма,
Къора дженгил, кет тойдан¹.

* * *

Дым, дым, дым дынг, дынг, дынг,
Огъай тейри дыб, дыб, дыб.
Келинлик алдым табыб,
Суусаб эте билмеген,
Къалай джалкъау эринчек.
Башыны болур тешиги,
Къурурукъду эки эшиги
Мынга джалгъашхан джарлыны.
Къаранчхача къаралды.
Огъай-огъай, эгечим, аперим,
Сау бол, ичдим суусабынгы.

* * *

Дотдайланы Хамит
Эркек къандагъай кесди да
Байлыгъын билдирди.

¹ Тойгъанланы бири, тепсей да билмегенлей, тойгъа чыгыб тепсериклени алдын тыйгъанын Аппа ушатмай, ачыуланыб кыстагъанды. Сёзню джашырмагъанды, артына сагъыш этмегенди, айтыб ийгенди. Бу джол да алай этгенди.

Къатыны Хабий а,
Арпа хычынчыкъланы
Тепсиге миндирди да,
Къарнымы кюлдюрдю.

* * *

Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да,
Юретиб акъыл алдырмазса.
Тёгерек ташны джонмай чыртда
Хунагъа джарашдыралмазса.
Биреуде акъыл бар да, орну джокъ.
Береуде уа — орну бар да, акъыл джокъ.

«АППА АЙТХАННЫ ЭТЕРИКГЕ...»

(Эслеуюкле).

* * *

Онглудан эс ташлама,
Къоркъуб, джалыныб башлама.
Ехтемледен къоркъмай мен
Бу кюнлеге джетгенме,
Кёблеге ачыу этгенме,
Джюреклерин джаргъанма,
Къоркъутуб кылычсыз,
Ашларын ашагъанма,
«Къоркъмагъыз байладан!» — дей да!

* * *

Тас болмайды
Игилик бла ашхылыкъ.
Кёб кере абындырады
Сантлыкъ бла сагъышсызлыкъ.

* * *

Бир ашны кёб ашаучу болма,
Ол да ауур тиер нафысынга.
Бир сёзню кёб джаншаучу болма,
Ол да къанлы этер баллынга.

* * *

Тепси джанында артыкъ тургъан,
Джахтанада аслам олтургъан —
Ол шарайыбланы бириди.
Аппа айтханны этерикге!

Джашаугъа керекдиле

Къар да, буз да, таш да, тау да
Кёк да, джер да, кюн да, ай да
Орунларына керекдиле,
Борчларын этедиле.
Чам, накъырда, кюлкю, оюн,
Къагъыу, согъуу, хыртлау
Джашаугъа керекдиле,
Тюзюне юретирикдиле.

* * *

Тукъум-джукъ соруб кюрешме,
Керексиз сый, сыр юлешме,
Бай боллукъма деб, сакълама,
Къызны, джашны алгъасатма.
Заман сакъламаз — кетер,
Арт ауалы неге джетер?

* * *

Уллу орнунда турмаса,
Гитче уа артына турмаз.
Гитчеге юлгю кёргюзюр,
Бир аллах ургъан болмаса!

* * *

Керексизге сёлешме,
Онгуз бла кюрешме.

* * *

Бедиш салыучу болма,
Тенгни сууутуб къойма.

* * *

Керек джерде айта бил,
Терс айтсанг, тез къайта бил.

Къарт-Джурт. Къошха чыгъаргъа хазырланган арба. XIX ёмюр.

* * *

Онглугъа кёб джалынма,
Апендиге табынма.

* * *

Джалсыз ишлегенликге байгъа,
Андан бюсюреу табмаса.
Сен ышанганлыкъгъа моллагъа,
Джашил джандетге бармаса.

* * *

Атджер эшекге джарашмаз,
Джалгъан бедиш джабышмаз.

* * *

Ол дуниядан умут этиб,
Бу дуниядан юлюшсюз къалма,
Ол дунияда хунтюгер болукъма деб,
Бу дунияда табар игиликлерингден къуру къалма.

* * *

Ёлюм-къалым кимге соруб келеди?
Аны уа ким биледи?
Дунияда джарашыу турайыкъ,
Мени джюрегим аны сюеди.
Бир-бирибизге джарыкъ кёзден
къарайыкъ,
Кёлге джетмегенни бетден бетге
айтайыкъ.

* * *

Тукъум-джукъ сорма да
Пахму, акъыл сор:
Сый-сыр сорма да,
Билим, гъалму сор!

Джартыны энikleме

Хаюккуну хыликке этелле:

«Нартюхню темирлиси ненча сомду? — деб

«Ий, бу ненчады? Сатыуну ахыры уа не болду?!» — деб

* * *

Джаламиш джанынгы къоймаз,
Пасыкъ аманлыкъдан тоймаз.

* * *

Чабмагъан ат семизликден терлейди,
Малкёз сынгар байлыкъны эслейди,
Уятсыз башына табылыкъны излейди.

Джаламиш джанынгы къоймаз,
Пасыкъ аманлыкъдан тоймаз.

* * *

Шкырна тууарла,
Шылап кьойла,
Маштакъ атла,
Чагъыдый эчкиле.
Алмашыныргъа керекдиле.
Иелерине дамсыз малла,
Аз пайда келтиредиле,
Малны асылын къураугъа,
Керекбиз акъыл бурургъа.
Бир-бирибизге да берейик,
Болушмакълыкъ этейик,
Онглула бла онгузла да
Бир-бирибизни билейик¹.

* * *

Къуру сьэден хайыр къайда —
Джокъду сынгар не бир пайда.
Хайдагъыз, джашла, а марджа,
Сьэден ишге тез кечейик.
Къалмайыкъ сууукъгъа, кьаргъа,
Гөбенле, тишле этейик
Бичен ишни терк тындырыб,
Мал кьошланы ишлейик.

* * *

Семирген кюню болгъанны,
Кюню уа байны болады.
Рысхысы болгъанны сагъышы аз,
Джюреги — джарыкъ, джашнагъан джаз.
Огъай, ол керти тюддю.
Эти кёбню акъылы аз,

¹ Къарачай халкъ бурунладан бери да малчылыкъ бла кю-
решиб келгенди, тау табигъатны халына келишген къатангы,
тёзюмлю мал къурагъанды, алай а аны агъачын асыулу, хайыр-
лы этерча таблыкъ тюшмегенди. Къалай улу Аппа, малны агъа-
чын асыулу этейик, бир-бирибизге болушуб, иги тукъумлу мал
къурайыкъ, деб чакъыргъанды

Эркишиге тиширугъа да
Къалын этли ушагъыусузду.
Санта адам семиреди.
Кесинден башха къайгъысы
Болмагъанны джокъду акъылы.
Менден кѣбно кѣлю къалады,
Кѣзден ачыкъ айтама да.
Мухар, сылхыр, семиз болады,
Къызыл къанлы, субай санлы —
Адам улуну суйгени.

* * *

Кесими кирсиз джюрютюрге —
Эм баш олду суйгеним,
Чабырларымы тартыб кийгеним.
Сакъалымы таза джюлюйме,
Мыйыкъларымы гымых къыркъама.
Осият этиб айтама,
Кесинги кирсиз тут барынг —
Сизге мени аманатым.

* * *

Шахан нартюх татлы болады,
Башхасын кѣой да, аны сал.
Агъач мыдыхда иги тишленеди,
Качанны мыдых отха сал.

* * *

Кичи-тамада айырмагъан,
Адебни, намысны тутмагъан,
Къартха, сабийге къач этмеген,
Джарлыны хатерин кѣрмеген,
Ата-ана адет билмеген,
Джолда джорукълу джюрюмеген —
Ол иги тюлдю, джамагъат,
О, хайда, марджа, хайда, марджа

Энди игиге бурулайыкъ,
Бир-бирибизни джокълайыкъ,
Кичи-тамада ангылайыкъ, —
Деб, буду осиятым¹.

* * *

Эй, тиширыуну аманы,
Сенсе эркишини палахы,
Эринги терсине бураса,
Иги халисин бузаса.
Ауузунгу тыяр амалтын,
Къазанны бошуна ышырма,
Джашауну туююш бла ашырма,
Эринги сёз бла къыздырма,
Турмушунгу бош буздурма.
Мени тамам ангылагъаным:
«Эркиши от да — тиширыу суу,
Эринг джаныб тебресе,
Юсюне челек бла суу къуй»,
Алайсыз чыртда келишмезсе,
Олду санга аманатым².

* * *

Кече келген арба бла,
Джашла, къууанч бизникиди.
Кюндюз келген тачанка бла,
Хайда, тойну аямагъыз.
Бозаны да ичигиз,
Харсны къызыу уругъуз.
Ишибизни да унутмагъыз.
Ишлемесек, Мамай,
Тейри, ач къалырбыз,
Ортада дауур болурбуз,
Алайчыгъын эслегиз.

¹ Аппа кесин бек ишленмекли, адебни, намысны, хар джорукъну орну бла джюрютгенди. Башкала да алай болсала деб излегенди.

² Бу сёзюн эрине джууаб этиучю тиширыугъа айтханды Аппа.

«ЧАРХ ДА АЛГЫН БУРУЛА ЭДИ
БАЙЛА ЮЧЮН,
ЭНДИ УА—ОНГСУЗЛА ЮЧЮН,
ДЖАРЛЫЛА ЮЧЮН...»

(Октябрь революциядан сора этилген назмула)

* * *

Джер болуб эди башы тюбюне,
Власть келгенлей бурду тюзюне...

* * *

Кёкню булут басыб,
Джерни тубан джабыб,
Бузлауукъ болгъанында,
Джылы аяз эритди,
Сюрдю, чачды, чууакъ этди,
Бютеу барын джылытды.

* * *

Эресейни ичинде
Орус миллет кьобханды,
Джарлысы кьозгъалгъанды.
Базыкъларын бууады,
Узакълагъа кыыстайды,
Думп этеди, кьууады.
Къачадыла итлери,
Къолгъа тюшедиле кёблери.
Тутулгъанларын бууалла,
Ууаталла, ууалла.
Пакъыр, мискин кьаууму
Кеслерине джол ачалла,
Джангы джарыкъ дуняда
Зулмулукъну чачадыла.
Бу — деу Ленинин болуму,
Саугъасы джарлы халкълагъа.
Ол азатлыкъны кыйыры
Бизге да, илячинча, джетер,
Чачыратыб бийни, ханны,
Джаханимни джандет этер.

Сынты элни огъары кыйырында Теберди суудан ѳтген кѳпюр.
XIX ѳмюр

* * *

Джер бурулду башы тюбюне,
Бурулду тамам тѳп-тѳерек,
Дуния башы тюбюне болду —
Деб сагъышлы сарнайды амма.
Ангылатдым болумну анга.
Амма, джылама, бары да орнундады.
Тегаран джангы джашау ачылады.
Тикирал билиб къарт ана
Кѳзлерин ачыб сагъайды.
Эндиги турмушда тенгликде
Джашарбыз деб, къууанды.

Тырнакъ улу

Тырнакъ улу — бит къууургъан,
Иннетни терс уулагъан,
Джалчыланы кыйнагъан,
Хакъ кесеклерин бермеген,
Адамны бош терслеген,
Сен да асыры онгмазса,
Алай насыблы болмазса,
Кюрен тартма кесинге.

Сомдан апасны тайдырмайса,
Пакъырны джазыкъсынмайса.
Аппагъа уа не этерсе?
Урурса да къалкъытырса,
Джангыз алашаны алырса.
Аны сатыб тартарса,
Къабанча кёбюб джатарса.
Энди уа не айтайым?
Къоркъуб а къалай къалайым?
Эмуркъагъа батханча,
Джарлы хакъны ашайса.
Дуния деген кёзюудю —
Энди ол бизникиди.

* * *

Джагъаларын джуууб кие билмеген —
Шмиртеле,
Сом амалтын джан берген —
Миширтеле.
Юсюме аягъы гъыз
Сюртюлмесин
Кетгенди заманыгъыз —
Меннге киши кюлмесин.

Тюзге тёгюлюб, эл тышдю

Уллу Ленин джер эркинлик бергенди Къарачайгъа:
Гум ёзеннге, Схауатха, Къобанны Ары Джанына.
Седирелле тар ёзенден адамла хар къалайгъа,
Барыб, тышдюле тюз-дангыл ёзенлеге, балаган салыб.

Гум ёзенни тарындан чыгъыб, доғбун тюбде,
Кёрдюле бир юй ышанчыкъ, терезеси сыныб.
«Къайры келдик?» дегеннге: «Терезеге!» — дедиле.
«Элни атына не атайыкъ?» «Терезе!» — деб, ат бердиле.

Гюрджю улу кенг-кенг атлаб, ёлче салады джассы орамгъа:
«Орам кенг къалсын, бачханг эркин, джутланма былайгъа!
Школ салыгъыз, ма, бу сыйдам майданнга!
Ишлегиз юйле, баула, къалмагъыз сууукъгъа, не бораннга!»

Зеке халбарчыкъ этди къара суучукъну къатында,
Матай чалман юй ишледи тюз майданда.
Сора Дуппур-Тюбюнден джетди Чыгырчыкъ Умар:
«Акъла бизни мараб аталла!» — деб, бети болуб чубар...

Беккич, Бурунсат атаманла къачдыла,
Джитибаш бёркюлени кёрюр-кёрмез..
Келир джылына эл къуралыб къалды, джер берилир-берилмес!
Мюрзеусюз киши да къалмаз, энди ачлыкъ да келмес!

Юй ишлерге ашыгыб, къырдыла чыбыкълы чегетни,
Эшекден, атдан, гыргинайдан толтурдула Кюн-Бетни.
Кёкей джаратды Алмалы-Къолну,
Джаммалары бла Джатдолары балсытдыла Ташлы-Къолну...

«Чыгырчыкълары» аталды Умар тегерекге,
Сары эрик орнатдыла бириичи кегетге,
«Кысхала», Къаитлары огъурадыла Чегет-Джанын,
Гочиялары кючледиле Зекени огъары джанын.

Мырзакъул

Ачахматланы Мырзакъул
Аскер башчыдан кетмейди.
Кюрешгенликге, Шкуруну
Кёлюне бир да джетмейди.
Мырзакъул, инсанла, чакъырады,
Айтханын чыртда этмегиз —
Азыкъ, аш дейди.

Излегенин бермегиз!
Къыс кесинги, мурдар Мырзакъул,
Энди биilikден кетгенсе,
Махтанырча, кимлеге
Не игиликле этгенсе?

Оноуну къолгъа алайыкъ

Туругъуз, хайда, малны,
Джерни ортагъа салайыкъ!

Боюнсханы атайыкъ,
Оноуну къолгъа алайыкъ!

Джангы заман келди

Джангы оноугъа къурман болайым,
Бай, джарлы деген къалды.

— Аппа, къошунг, малынг къайда? — деб,
Бедиш этгенни къоярла!

Джангы джашауда джашайла

Джѳгетейчилени байды эллери,
Мелхумду, битимди джерлери.
Кимге сыйына эсирклик,
Кимге джараша эсиргенлик.
Была бозаны къайнатыб иче элле,
Бир-бирлерин аямай тѳе элле,
Къызыб бир-бирлерин сермей элле...
Энди къара: къарнаш-эгешча бу элге,
Керти иги ишленмекликге!
Тойчу, оюнчу джамагъат,
Къаллай закий адамла чыгъад!
Юйлери акъ къанджалбашла,
Зырна битген терек бачхала.
Чамгъа, накъырдагъа устала
Джангы джашауда джашайла.

* * *

«Джылыбѳркlege» санайдыла
Чийбыдырла хаман бизни.
Уахтыгъыз а джетди сизни,
Аллах ургъан ит джамагла,
Къобугъуз джарлы-джалчы,
Биз да алагъа силкинейик,
Сирелмейик, баш кѳлтюрейик.
Афендиле эм моллала
Межгитле бла мезиртеле
Барысы да онглуланы,
Залимлени джакълайдыла.

Бизге тигим этдиле

Кёл Джагъасы битимли джерден
Бизге тигим этдиле.
Алгыннгы джер иеледен
Сыйырыб алыб бердиле.

Джюреги учунуб урунганны
Бу семиз тюзле ач къоймазла.
Алгын кибик джаукъарынла
Джарлы хакъдаи тоймазла.

* * *

Къызыб келеди Крымны швед ийнеги,
Бир тепсини юсюне тюрлю-тюрлю
Хант салады энди Аджини Джандет
Деген келини.

Тойда

Бир да къалмай чубурчепкенле,
Къуйрукълары кесилген тайлача;
Джаякълары уа семиз кёбгенле,
Башхасы болмай, толгъан айлача,
Сюзюлюб тойда тепсегенлери уа,
Турнала тизилгеннге ушайла.
Джаш къызын къуууб, ол да силкиниб
Къалай ариу сан ойнаталла!
Тюу-машалла, ой тюу-машалла! —
Аман кёзле къарамына къарамасынла.

Эл къуралла

Алиюкъ улу Токъал, Сыгынчы Осман, Хырха Хоштай
Бекир улу Токаш бла Джашей улу Ибирай,
Тийре къуралла Мырдыла Башы кюнбетде,
Барыб, тёпелерине къонду Батал да, эм мийикге!

«Джёрмелары» да бир тийре болдула,
Гемсокъурла, Батдыла андан ёргерек къондула.

Шайлылары да Джаммаланы төрүне ётдюле,
Эрикгенланы, Бостанланы джартылары Къамиш Къулакъгъа
кетдиле.

«Нартюхлары», Джаныбекле Къаялы Дуппурчукъну башына
миндиле,
Сарылары, Гыдыйлары аланы огъары джанына тизиддиле.
Багъатырлары, Тебулары, Гына бла Каппушлары,
тилешгенча,
Тюз джерни киндигин кючледиле, ата мюлкню юлешгенча!..

Дуппур Арты да кзуру къалмады,
Шаманланы Декку бла Сылпагъар Салых,
Багъатыр улу Хамзат бла Биджи Виймырза
Тийре кзурайла, бирер саламбаш юйчюк салдыб...

Ишге залимдиле терезечиле, беллерин да тюзетмей,
Гырджындан тоя тебредиле, джарыкъды аланы кёллери.
Акъ зыгъыр ташлы таугъа да «Акъгыртнай» аталла!
Энди Гум Аягъында, аякъланы кенг джайыб, кюнле зауукълу
баталла.

Боза ичерге эришиб...

Джыйырма алтынчы джылда эди.
Терезеде Сарыланы Аскер джыгырам эди.
Бир кюн, тишлик да этдириб Обакътайгъа,
Ичишейик боза деб, ол къалды хахайгъа.

Ичебиз тары бозаны, сюзюб-сюзюб,
Челек бозаны къангкъайтыб, бауун да юзюб,
Тангнга дери джортдум эшик аллына...
Меннге келген хал келмесин къанлыма!

Микоян-Шахар ачылгъан кюн

(Аппаны айтхан сёзлери)

Бетибизни чыгъарады, Асланкир,
Къобуз бла къызынг Бабай,
Мыхалчыла той бла болдукъ къолай,
Киши келелмеди бизге алай.

Элибизни иги бла айтдырдыкъ,
Анга къууанч къошушдукъ,
Анга къууанч къатышдыкъ.

Къайсынны ийнеги

Къайсын ийнек сатыб алгъанды базардан,
Ийнеги къызыл къалмукъ тукъумдая.
Къалмукъайым челек сют берлик эди,
Эркиши саумаса, къарыу эталмайды Балдан.

Табанлаб, чѣргейди хаман.
Кѣб тийгенди Балданнга табан.
Къайсын къошдан келгенди,
Балданын сойланыб тургъанлай кѣргенди...

Къалмукъайны аягъын сугъуб чалманнга,
Аямайын ийнекни саугъанды.
Ашы аны къауданды...
Къайсын чѣмюч сютчюк саугъанды...

Ачыуланыб Къайсын Къалмукъайгъа,
Алыб кетгенди аны таугъа.
Джайлыкъда тоуб, Къалмукъай да,
Челек сют бергенди алайда!

Бернени юсюнден

Аман адетни уа,
Уругъуз да, джыгъыгъыз.
Орнуна игини тыгъыгъыз!
Бутакъларын бутагъыз,
Багушха атыгъыз,
Къара кѣсеу этигиз,
Джерге терен кѣмюгюз!

Джангы адет башланнганды

Джангы адет башланнганды:
Бернесиз, къалынсыз,
Учкуланда бир ийнек нормады
Къалыннга иерге.

* * *

Башыбыздан къараб турады
Белсизланы къолан Сюлемен.
Бир элде эки юйдеги джокъду,
Джангы джашауну суймеген.

* * *

Адамла чабышдыла,
Тёрт джанымы алдыла.
Бир-бирине хапар этдиле:
«О-хахай! Аппа келди»,— дедиле.
Мен ортада сирелдим,
Кёб ариу къызыны кёрдюм.

Биченни къызыу заманыды

Бу заманда юйде тургъан
Таулу адамны аманыды,
Чархын эринчекге бургъан.
Чачылыгъыз! Кетигиз!
Ишигизни этигиз!

Кёл джагъада

Беш арбада он ёгюз
Энди сынаб кёрюгюз:
Джамагъат бир иннетге джыйыламыды?
Тамада айтханнга кичи сыйынамыды?

1922 джыл къызылпокунчулагъа

Юйлеригизге къарайма да —
Бир да къалмай зыккыл, джамаулу,
Халнгизге къарайма да —
Чачылыргъа джараулу.
Огъай, ол акъылны кююгъуз —
Джерлшейик, марджа, элибизге.
Киминг чыбыкъ келтир, киминг къазыкъ —
Болушайыкъ бири-бирибизге,

Баш алдамайыкъ болуб джазыкъ,
Къанау Аппа не биледи, демегиз,
Басылайыкъ, урунайыкъ.
Джерсинмей, чачылыб кетмегиз,
Келигиз, бир юйюр болайыкъ!

Кичибалыкъ

Кичибалыкъ джангы элди,
Джокъду алгъын кибик бийлери,
Кечеден кюннге ишлениб барадыла
Тохтарны къошунбаш юйлери¹.

Кесинги джангы адетге джарашдыр

Хаджи-Бекир чанкаладан бийче къызны алгъанында, — ой!
Махтанады, къолланы галифейге ургъанды,
Ол бухарны да джанбаш къаблаб — ой!
Башын уллу кёрюб тургъанды.

Джезбаш улу, барыбыз да тенг болдукъ — хур!
Энди артыкъ сёлешген къылыкъ къалды,
Кесинги джангы адетге джарашдыр — хур!
Эндиги инсанлагъа келишдир.

Адамланы бири-бирине илешдир — ой!
Бу осиятым кёблеге аманат —
Аппаны ангылагъыз, джамагъат — ой!

Джангы оноугъа джанлайла

Балдаи татлы аш джокъду,
Ёртенлары балны учуз кёрелле,
Суу орнуна гоппан бла берелле,
Ашамасанг, къоймайла,
Къонакъ болсанг, мал соялла.

¹ Кичибалыкъ джангы орналгъан заманда Виджиланы Тохтарны башчылыгъы бла джардылагъа кърал юйле ишленгендиле.

Джолоучугъа хатер этелле,
Адамны адамча кѳрелле.
Была джолну сакълайла,
Етгенини бал бла сыйлайла,
Энчи ишни кѳоялла,
Джангы оноугъа джанлайла.

* * *

Алибий, керексизге дауур этме,
Акъыллыланы кесинге кюлдюрме,
Хыйла, зар иннетинги эшитдирме.
«Ёлжонг болса, джерге ашыкъ», — дейдиле,
«Къызынг болса, эрге ашыкъ», — дейдиле,
Ала эм бек амалсыз ишледиле,
Джашынг къатын алды деб урушма.
Дуня малын къызгъанма.
Къууанчдан чыртда тыйма.
«Джазыу оджакъдан къурум акъгъанчады».
«Ханс да заманында чагъады».
«Кѳгет да битиб агъады».
Къалай тели, гызмар адамса,
Къууанчны аллын нек тыяса,
Сен керексиз бит къууургъан!
Къул, ёзден адет энди къалды,
Деу орус ишни кѳолгъа алды.
Эй, джамагъат, сизге айтырым:
Хар зат чагъында багъалды,
Андан ётсе, бюсюреусюз къалады.

* * *

Эй, джашла, ишигиз кѳолай,
Кѳолайлыкъ да бир онгнгад.
Хайда, ортагъа джыйылыгъыз,
Бир ууучха сыйыныгъыз,
Къатдырыгъыз беллени,
Джашнатыгъыз джаш эллени.

Джангыча барсын джашауубуз,
Мелхум болуб ашауубуз.
Ишлербиз сыйдам джолла,
Бай болсунла колхозла¹.

* * *

Багъырбаш, чыкъма ырджыдан,
Къуру къалырса гырджындан,
Орун табмазса ныгъышда,
Алгъын кибик, баш ушакъда.
Сыйынг къалмагъанды элингде,
Бушуу, бушманынг юйюнгде,
Ушаб къалгъанса кийикге,
Кесинги салма мийикге.
Дуния алмашыннганды.
Джол джорукъ да башхаргъанды.
Джашаугъа джакъма накъышла,
Ой, джангыча джашаб бир башла.
Багъырбаш, чыкъма ырджыдан,
Къуру къалырса ырджынгдан.

* * *

Кел, кукакёз, бирге болайыкъ,
Экибиз да бирге турурубз.
Тары какга сары джау джарашханча,
Экибиз алай келиширбиз,
Эркин тенглик джашауда,
Биз да джангыча джашарбыз.

* * *

Кече къалсам къошда, къолда,
Джюрюсем да узакъ джолда,
Турама сени унутмай.
Джюрекден чыртда къурутмай,
Джылтырауукъ къутас чачынгы,

¹ Аппа бу сёзлерин колхозла джангы элдеде джангы къу-
рала тебреген ауукъда айтханды.

Ариу айбат кука атынгы,
Кёргюзтеме хамав кёзюме.
Чырайынг, сыфатынг эсимде.
Сюймеклик макъамынг ичимде.
Джёнейме ой ат белинде.
Рысхым, мюлкюм да сары ат.
Бек сюйгеним тары как.
Кел хош болуб ой джашайыкъ.
Джангы дуниягъа къошулайыкъ.
Энди джангыча сёлешейик.
Джашау болумну кёрейик.
Джаным, Эркехан, аман болмаз,
Акъылдыла салгъан оноу,
Бизни да кенгиге атыб къоймаз.
Эскилик кетди, болду тоноу.

* * *

Эй, Чоппакъ, ангыла сёзюмю,
Ач да эки хыпки кёзюнгю.
«Ёлюнг болса, джерге ашыкъ,
Къызынг болса, эрге ашыкъ», —
Деб айтыу сёз барды.
Хар ишинге терк ашыкъ,
Аллайын дженгил-дженгил,
Хайда, эллени къурайыкъ —
«Ханс заманында чагъады,
Кёгет бишиб агъады».
Аламат-айбат джасайыкъ
Джангы элле ашхы джерледе —
Ма, берилиб, ачылыб баралла,
Тул-тубан къарачайлыла
Сейирлик джарашыб баралла.

«ТИЛГЕ ЧЕМЕР КЕБ АДАМ БЛА
ДЖАРАШЫБ УШАКЪ ЭТГЕНМЕ,
КЕБ СЕЗКЪАБЧЫКЪНЫ КЕРГЕНМЕ».

(Аппаны хапарларындан)

* * *

Бир джолда кыш Аппа бир кыызгянч байны кыошуна барады. Аппаны кесин сыйласа да, бай аны атын мулхаргъа тыйыб кыойгъан болмаса, бичен салмайды. Сора, кете тебрегенде, Аппа, аны ангылаб, байгъа былай айтханды:

Кюртюню юсюнде кёрдюм мен бир кыой
сокъмакъ,
Башынга тийгеед сени бир темир
токъмакъ...

* * *

Бир джайгъы кюн Аппа бир байны кыошуна тебрегенди. Схауагха джетгенлей, атын тохтатыб сирелгенди. Бай не этерикди эке, деб Аппа сынаргъа излегенди. Ол бай а кыошундан бери кыараб: «Аппа, сен тюлсе бююн мени кыайгъым, мен чалкычыларымы ашырыргъа керекме», — деб, кыошуна кириб тебрегенди. Сора Аппа, аны ючюн былай-алай демей: «Бери бир айлан», — деб кыычыргъанды. Энди уа не дейсе, не излейсе?» — дегенди бай. Аппа да:

«Стауатынгда бир сынган арбанг,
Чоюн какды кыарын марданг, — деб, ызына айланыб кетгенди.

Ол байны стауатында керти да бир сынган арбасы болгъанды. Эркишиге какны кёб ашайса демеклик уллу бедигше саиалгъанды... «Асыры чийбелсе, какны кёб ашай болурса», деб да айтхандыла. Как тиширыуну ашыды, деб ол заманда алай айтхандыла. Аппаны ол байгъа алай айтханы олсагъат кыошлагъа джайылыб, андан сора ол байны атын айтмай, «каккыарын» дегендиле.

* * *

Хубийладан биреу джалчысын тереге тартдыргъанында, Аппа джалчыгъа былай юретгенди:

Улху бер да, башынгы ал,
Омакъланыб «алмайма» дер,
Хазыр орнуна сал!

«Къбызыл обоз». Колхозчула къралгъа мюрзеу ашырадыла. 30-чу джылла.

Аппаны маллыгъы керги асыл, төртлю бугъасы болгъанды. Кесамат этиб, биреуленнге пай джерин чалыргъа бередиди, тууарын джазгъа чыгъартыр ючюн. Байны кёлконе кир иннет киреди: «Мен бугъаны багъыб, отлаугъа джетдирсем, къабакъ тууаргъа къошар да, анда алаамат тууар-агъач къуралыр, бизни малыбыз учуз болур», — деб.

Бугъала башха багъылгъандыла. Бири бирин кёрселе, мынгая тургъандыла. Бай кесини эки бугъасын Аппаны бугъасына бошлайды. «Экеу биреуню джауу». Ала бугъаны быгъынындан ичегилерин къаратадыла.

«Сиз шайтанлагъа ышанган мен къуруб къалайым. Сиз инсан адамча сёлешген кир иннетлилесиз. Джакъсызлагъа дертлисиз. Сен элни насыбын алыргъа излединг, алай а бир насыбы болгъан адам болса, бугъа табылыр».

Бай Аппагъа джууаб бередиди: «Асыры ауурду ауузунг!»

Аппа:

«Мени ауузум ауурду — джюрегим, иннетим дженгилди. Сени джюрегинг, иннетинг, къарнынг, адамлыгъынг бирча ауурдула!»

Элге баям этиб къоймасын деген кърккъууда бай бугъаны багъасын Аппагъа төлегенди.

Акь-Джар сыртында Ачахматланы Азамат-Герийни джылкысы болгъанды. Апна, айлана барыб, къошха тюбегенди, анда кече къалыргъа керекли эди. Къош иеси ушатмагъанды. «Бу не айланады?» — деб билдиргенди селеке этерек болуб. Алайлыгъын сезген Апна айталгъанын айтыб кетгенди:

Арба чархларынгы джауу джокъ — ойт, ойт, ойт —
Боюнсха чомачаларынгы бауу джокъ — хур, хур, хур! —
Залим бла кишини дауу джокъ — ойт, ойт, ойт —

Атлы болуб джюрюшюнг джокъ — хур, хур, хур, —
Джаяу болуб кючюнг джокъ — ойт, ойт, ойт!
Джигер болуб ишинг джокъ — хур, хур, хур.

Сѐлешсенг, сау сѐзюнг джокъ — ойт, ойт, ойт —
Бетингде уа джибиюнг джокъ — хур, хур, хур —
Ѣтюрюкден тюбюнг джокъ — ойт, ойт, ойт!

Дуния мал ючюм айланаса чабханлай — ойт, ойт, ойт —
Адам эт ашайса, сом гыл табханлай — ойт, ойт, ойт!

Шашмай бѐрюге ушайса — хур, хур, хур —
Джарлы халкъны ашайса — хур, хур, хур!

Къошунга келгени хупеги бла сыйын кѐресе — ойт, ойт,
ойт —
Суусаб излегеннге къуюб чайкъамды бересе — ойт, ойт, ойт!
Алтын, кюмюш джюрютгенинг — ойт, ойт, ойт —
Къутуне, къауракъ кийгенинг — ойт, ойт, ойт!
Шаулукъ хораны мингенинг — ойт, ойт, ойт!
Аланы уа сенми ишлейсе? — айт!
Джакъсызла ишлейдиле! Бил!

Апна таякъны къыл къобуз орнуна бармакълары бла къагъыб, бу сѐзлерин да айтыб кетиб къалгъанды.

Акь Къалада Лайпапладан бир джашчыкъ Къобан-Ары-Джанында джалда тургъанды. Мал несини атына миниб юйюне баргъанды. Къайтыб бара, джолда, атын кишенлеб, джукълагъанды. Озгъан джолоучула атын урлаб кетгендиле. Къош иеси джалчыгъа ачы сѐлешгенди. Апна къонагъы эди да ол кюн:

Унукъгъан джалчыдан,
Арыгъан малчыдан,
Джаш адамдан,
Сабийден не излейсе?
Бошуна джекиресе,
Къоркъутуб атны алдыла,
Сюйюбмю берди ол а?
Тёзмесеи, тый джалын,
Сау джибер джанын!
Алайсыз джарашмаз сеннге,
Баям болурса элге!

* * *

Аппа байланы хаман да самаркъау эте, бир мизамгъа джы-
яргъа умут эте тургъанды. Ала, ауузлары не айтыб оспарлан-
сала да, хакъысына джетгенде, кёрюб болмагъандыла Аппаны.
Кеси къыйыны бла джашагъан къара халкъны хар не бла да
джакълагъанлай, кесине илешдиргенлей тургъаны ючюн, халкъ
муну чамындан, селекесинден башлаб излегенлей ашыргъанды-
ла заманларын.

Къабчыкъ улу Адил-Герийге кесини кюеуюне этген чам
оюнун айтады:

«Батырбек (Аппаны кюеую) Уллу Къарачайгъа джууукъла-
рына бармагъанына талай заман болады. Батырбек ийнеги бла
къунаджинлерини бирин сатыб, багъасына саугъала ал деб, юй
бийчесине Джулдузгъа береди. Ол айтылгъаны баджарады.
Кюеую Аппаны атын керем бла минерге хаух алады.

Ингирииде Аппа, къой келтириб, союб, гюрджю арткакъла-
гъа саугъаланы башы бла джол азыкъ салады. Батырбекни
эртдембла джолгъа хазырлайды. Тепсиде ашаламай бир уллу
джёрме къалыб кетеди. Аппа кюеую бла ойнаучан эди. Бу
джолда да, ойнары келиб, джёрмени эслетмей төгерек чырмаб,
артмакъны башына салыб, къысыб къояды.

Эртденнгиде атын джерлеб, арткакъланы да салыб, джам-
чысын да къысыб: «Тур, Гагайбаш! — деб, Батырбекни къоба-
рады. Атха миндириб ашырады. Покун Сыртны ёрге барыб,
марачыла къош салыб тургъан джерге джетеди. Гебен тюбге
джетиб, атны джюгюн алыб, биченнге тууарады. Кеси ауузла-
ныргъа арткакъланы башын ачады. Бу заманда Покун Сыртны
огъары джанында чанала ишге киргендиле.

Батырбек джёрмени къараб кёргенлей, арткакъланы, джам-
чыны, тонну, башлыкъны алайда къююб, атха къонуб элге

сюзюлгенди. Юйде Джулдузгъа ачыуланады, джёрмени салгъаны ючюп. Ол а аны билмейди. Аппа айтады: «Сен анга ачыуланма. Мен салгъанма, джолоучу ачдан инджилмесин деб. Ат къакъса, бек ач болады джолоучу. Бар, сабырынгы басыб, Гагайбаш! Затларынгы, адам тюртюлюб, мысхартмасын». Ачыу чыкыгъан Батырбек ёрге айланады.

Марачы малчыла «аллах берди бишген аш» деб гебен тюрню джюклерге келиб, затланы табыб, алыб кетедиле. Чана ыз тура, башха зат джюкъ. Барыб сорса, марачыла къара антны бериб къоядыла.

Бурну салыныб, Къызыл-Покунга къайтыб келеди Батырбек.

«Биягъы Гагайбашкы чартлатыб ойнайма дедим да, къара палах этдим» — деучен эди арт кёзюледе Аппа.

Батырбек Шымауханы джашы болгъаны себебли, чарлагъан эди джёрме азыкъгъа.

* * *

Джангерийланы (Биджиланы) атауул, Баракъай бла Абук къарнашла, бурунгу къарангы байла, Аппаны эгечинден туугъанла эдиле. Ол себебден анга бир ючлю аджирчикни бергендиле сауыгъагъа. Аппа аны ариу юретгенди. Аджирчик алапат, белгили, асылу, ким да джаратыб аджир юлошге салырча болгъанды. Талай замандан Баракъай, сокъураныб, тору аджирни сыйырыб алгъанды. Къарнашланы бу джарашыусуз, ушагъыусуз ишлерине Аппа джыр этгенди:

Джангерийлары, дыганны
Атыгъын чыгъаргъанымда,
Сыйырыб алдыла.
Джаяу этиб, ат джерими
Аркъама ктабладыла.
Джангерийлары байлыкъларын
Къуймакъ бла билдирдиле;
Бу къуджур тамаша хант бла
Къарнымы кюлдюрдюле.
Джангерийланы джылкыылары
Къаратору чунакъла.
Кеслери уа шерият-адеб
Билмеген тумакъла.

* * *

Айбазланы Мусса деген байны арбазында Къумужъдан келген ойнаучула оюн кѣргюзгендиле. Мусса алагъа нохта баугъа улакъ бергенди. Оюнчула улакъны ашсынмай: «Экинчи Мусса улакъ берди!» — деб самаркъау этгендиле. Аппа да алайда болгъанды да Муссаны селеке этгенди:

Айбазланы бай Мусса.
Ойнаучулагъа улакъ бергенди.
Къотур чемични уа ол
Къой орнуна террегенди.
Ойнаучула Муссаны келдиле,
Ойнай-кюле, къатына.
Ол кюнден башлаб.
Экинчи атадыла атына,
Ойнаучула бу джарыкъ
Айбазланы арбазгъа
Хамаи да оюн кѣргюзюрге
Унутмайын келелле.
Айбазланы ишленмекли,
Адебли къызлары
Алагъа къол керекле берелле.

Бай къошда

Аппа бир бай къошда кече къалгъанды. Анга къозу кесгендиле. Толу къазан аш салмай, саглаб, тузлаб къойгъандыла къонакъбайла. Бу тизгинлени анга атагъанды Аппа.

Чанкалада кече къалдым,
Чайкъамды бла аууз ачдым.
Къошда къозу кесдиле,
Андан къакъла этдиле,
Быкылагъа джайдыла:
Чакъынджикле тойдула.

* * *

Уллу Гумну бир бутагъы Гитче Къышлыкъда Уллу Къарачайдан келиб орналгъан бал къошла тургъандыла. Къара апенди, зекят джыя келгенди да ары, балдан ауурланыб ауургъанды.

Алла, алла,
Къара молла!
Бал дегенинг,
Эслеб къабсанг,
Сейир ашды!
Оздурсанг а,
Къоргъашынды,
Ауур ташды.
Къара эмгек,
Сау этерик
Сууду, марджа!
Аямай ич,
Огъай десенг,
Суугъа джат! —
Деди Аппа
Къалай улу
Апендиге, — дегенди Аппа.

* * *

Бир айлана келген «къонакъ», билгичлигим барды деб ал-
даб, адамланы къатына джыйыб тургъанын Къалай улу кёр-
генди да, былай айтханды:

Къагъыбал чибинлеча басынгандыла
Бу гылхыу къарткъуртханы къатына,
Билгичлиги барды деб.
Ол да кимине таш салыб,
Кимине да алайлай айтыб, алдайды.
Хакъына уа къакъ эт, сары джау, ачха алады.
Инджиллик эселе да, аны разы этедиле;
Къысхача — билмегенлей, игиликни нюзюрлейди
Ашар ючюн джамагъатны.

* * *

Ташлы Сыртда къызла кюн турушда олтуруб тургъандай,
Къалай улу Аппа ат бла озуб тебргенди да къызлагъа «кю-
нашхы» бергенди. Къызла эшитмеген кибик, кёрмеген кибик
этгенди да къойгъандыла. Сора Аппа:

Къалай улу Аппаны атчыгъы,
Къамчи бла урмаса, джорталмайды,
Темуркъа улу Герийни къызлары
Тиреусюз ёрге къобалмайдыла, — дегенди.

Къонакъбайлыкъ этерге унамагъандыла

Бостанланы джашла, аталары къошда болмагъан заманда,
мал ашха къоркъуб, къонакъбайлыкъ этерге унамагъандыла.
Баш тутхаплыкъгъа, ишленмекликни тутмагъандыла.

Бостанланы джашлары,
Аз а болгъанында мал ашлары,
Ат ашны кыызгъандыла,
Биченлерни азсындыла,
Атха ат аш бермейдиле —
Къонакъгъа «джууукъ болву» къойгъандыла,
Тау намысны джойгъандыла, — дегенди Аппа.

* * *

Схауатчыла сёзге уста болгъанлары себебли, сёз бла баш
алыб тургъан болмаса, Аппагъа къолай къонакъбайлыкъ этме-
гендиле. Марада уа кёб кере болса да, тау адет бла ишленмекли,
ачыкъ кёллю тюбешиб тургъандыла Аппа бла.

Сёз бла дженгиширик болсанг,
Кюндюз Схауатда бол.
Кече-кюн къаллыкъ болсанг,
Марада бол, — дегенди Аппа.

Джөгетейчиле бла ойнаб...

Уллу къарачайчыла, тебердичиле, марачыла, джөгетейчиле
бла ойнаб: «Сиз сыгын кюйдюресиз да, сыгын ийис этесиз», —
дегендиле.

Аппа да былай айтханды:

Бычагъымы тоту джокъ,
Джөгетейде отун джокъ.
Бёрюсындан айланганлай,
Сыгын ийисни ангылайма —
Мында сыгын от бла джашайла.
Ол мыдыхда бишген гырджынны —
Билмейме — къалай ашайла?

* * *

Бир кече семиз ирк кесиб къазанга салгъандыла. Аппа малчыланы кюлдюрюб асыры дырын этгенден кечени къалай кетгенин, этни бишгенин билмей къалгъандыла.

«Да дуня бла бир кюлдюрдююз, энди мен сизге айтайым: Эт бла джаным бирди. Отда берекетли къазан болса, бир да бек джарыб, аягъым аякъгъа, джаягъым джаякъгъа джетмей, не айтыргъа, не сёлеширге билмей, чамла уа, «хайда чыгъар» деб, тамагъыма тыгъыладыла. Къотарыб кьолумдан келмей къалама. Артыкъсыз да бек, кьонакъбайланы кёзлери-къашлары тешилиб эслесем а, аямай учунама», — дегенди Аппа.

* * *

Дырын джыя тургъан джашлагъа, тубанчыкъ басхан кёзюуде, Аппа келгенлей, тубан бир джары ышырылгъанды.

«Джашла, кёрдююзмю? Тубанчыкъны, атха мириб кьуудум да, тас этиб ийдим!» — деб кюлдюргенди Аппа.

* * *

Хукелары бла Сернеклары Аппаны кёлуне джетгенлеринде, ол аланы махтаб кетгенди:

Къызларыгъыз кысымлыла,
Джашларыгъыз джууашла,
Къойларыгъыз кёкбашла,
Узунбелде, атауулла,
Тууарларыгъыз абайханла,
Атыгъыз шаулух хорала,
Кесигиз сюеклиле,
Ишге бек джигерде;
Таб юретгенд атагъыз,
Джокъду бир да хатагъыз.
Эй, Сернекле бла Хукеле,
Ёмюрююз биргелей!

* * *

Марада Къалай улу Аппа кёб кере болгъанды. Бир кере той-да, байды джеригиз, хайырланыгъыз деген магъанада былай айтханды:

Марада эт къазанла къайнайла,
Сабийле, улакълача, ойнайла.
Татымлылла джайлыкъла,
Кёбдю мында байлыкъла,
Сейирликди мында табигъат,
Магъадан къазаргъа алапат!
Байрамланы этейик,
Муратлагъа джетейик!

* * *

Бир кюн Аппа къошха келеди. Ат кереги да кеси да омакъдан дуу деб джана, 7—8 джыл болгъан къойчу джашчыкъны къатына джетеди.

Джашчыкъ Аппаны хазырларыны башларын бир-бирине джалгъай, бойну бла айланган кюмюш сынджырын кёрюб: «Муну ким бергенди?» — деб, кёзчюклерин джылтыратыб къарайды. Аппа анга:

«Хопалайчыкъ,
Добакайчыкъ!
Хохалайчыкъ,
Гогалайчыкъ!
Аланы къой да, ма:
Конфетлени аша.
Аперим, аперим!
Сен къууанчлы джаша;
Уллу киши болгъун,
Ой насыбдан толгъун!
Атанг пайдангы кёрсюн,
Ананг джанынги сюйсюн!» — дегенди

* * *

Аппа Сылпагъарладан бир къошда къалады. Аталары ингирде элге тебреб, эки джашына къонакъны сыйлагъыз деб амат этеди. Джашла токълу кеседиле. Аппагъа ашатадыла, азыкъ да саладыла. Ол кече эки бёрю къой баугъа тюшгенлеринде, джашла экисин да ёлтюредиле. Аппа анга атагъанды бу тизгинлени:

Умут этиб келген эдигиз
Сиз да менича тояргъа,

Къойланы бир табсыз бускаклаб,
Мухуругъузну къояргъа.
Алай а сизге кечилмеди,
Мал а бошуна берилмеди.
Аллахны тюз джанчыкъларын
Къуру баугъа бекледиле.
Атымы уа аямайын
Арна салам бла кекледиле.

* * *

Марада кече къалгъанында, Аппаны аты отламай, быкыгъа тагъылыб къалгъанды. Кесине да гардош, гаккы ашатхандыла.

Тюшюб къалыб амалсызгъа,
Атны такъдым аджалсызгъа.
Марачыла маджаладан
Къалгъан мандалакълагъа
Гогокладан туугъанланы
Къошуб, аша деб бердиле,
Къарнымы, гыбыгъа, кердиле.

Къонакъда

Къочхарланы Асият, Малсуйгенланы Дауутну къызы, 1928 джыл Къызыл Покунда къарнашы Къурманбийлада тургъанлай, Къалай улу Аппа ол элде джашагъан эгечине келеди. Къурманбий Аппаны юйюне чакъырады... Аппа Къурманбийлагъа келгенинде, алагъа хоншу-тийре эркишиле да киредиле...

Къурманбийлада ашаб-ичиб бошагъанлай, Аппа бла аны биргесине олтургъан эркишиле арбазгъа чыгъадыла. Чыкъсала — арбазда кёб адам джыйылыб тура. Ала Аппагъа «шо бир джырла» деб къадаладыла. Кёб да тилетмегенлей, Аппа джырлаб тебрейди. Эркишиле эжиу этерге излейдиле, алай а Аппа, «эжиу этерча джырламай, дженгил-дженгил айтыб бара эди», — дейди Асият. Бир джырында бютеу эллени юслеринден айтханды, хар элни кесини энчи ышаны. Сёз ючюн, джэгетейчиле — нартюхчюле, марачыла — гардошчула, ташкёпюрчюле — къабчыла деген сёзлени да айта джырлагъанды...

Анасы келди, гырджынына тагъылыб

Аппаны эгечинден туугъан джаш Муслимат деб бир къызы суйгенди. Бир кюн ийнеклери къачыб, джаш да аны излей, атын да чабдырыб баргъанлай, къызла: «Иги джаш, къайры ашыгъаса, Муслиматны да ала барсанг а», — деб чам этедиле. Ол да, бери айланыб: «Тейри, туура бусагъатда бериб ийсегиз да, элталлыкъ тюлме», — дейди. Андан сора Муслимат джашны хыликге этген халда ийнар этеди. Аны эшитиб, Аппа къызгъа джыр эте башлайды:

Гадийни къызы гапына кибик,
Къырыб кете эди, атыла кириб.

Энди уллу джыр этиб, бешишликге къояды, деб, Муслиматны анасы, бир гырджынны да джан джаулукъгъа чырмаб, Аппагъа келиб: «Шо, аллах ючюн, бизни къызчыкъгъа джыр этме», деб тилейди. Ол кетгенлей, Аппа эте тебреген джырына, ол гырджынны да сагъына, джангы тизгинле къошады:

Анасы келди, гырджынына тагъылыб,
Алтын къызыма сен джыр этме, деб джалыныб,
Къызы уа турад, къоз гюрбедеча, багъылыб...

* * *

Аппа юйленирге унамагъанында, джууугъу-ахлусу бир оноулу болуб, бир къызгъа сёз тауусхандыла. Келин этиб келтиргендиле. Аппа уа ол кюн огъуна, кишиге да билдирмей, Къобан-Ары-Джанына къачыб кетгенди. Къурманлыкъ да этилгенди. Излеселе — Аппа джокъ!

Келин да кетиб къалалмай, юч айны сакълагъанды. Сакълай-сакълай кёзлерин тот басхан келинни, ариу айтыб, ата юйюне ашыргъандыла. Ол кюнню янгир аласында огъуна Аппа «Салам алейкум!» — деб, салыб келгенди.

Былай нек этдинг деб соргъанларында, Аппа:

Нек дегенни сагъынмайын къоюгъуз,
Мени сылтауум бла бир иги тоюгъуз.
Кетгеними неси керекди сизге?
Сизге кереклигизни табхансыз:
Мени ючюн деб, бир иги тойгъансыз!

Тыбынабел Халимат

Аппаны эгечинден туугъан Чотчаланы Батырбекни джашы Хамзатха Каппушланы Махсютню кызы Халиматны тилегендиле. Къыз барыргъа унамагъанды, «Кюн сайын хар атламынгы хыртлайды Аппа», — дегенди Халимат, унамагъанына сылтаугъа Аппаны салыб. Аппагъа бу сёзле кюч тийгендиле. Ол себебден джыр эте тебрегенди, алай а тилеб тохтатхандыла:

Тыбынабел Халимат — ойт, ойт, ойт! —
Кимге неле айтады? — хур, хур, хур!
Багъа¹, кызынгы берме — ойт, ойт, ойт —
Алай а ауузун тый! — хур, хур, хур.
Хур кыызлагъа тенг этме — ойт, ойт, ойт:
Алай болалмаз кызынг — хур, хур, хур!
Багъа, кызынг чоюн какны — ойт, ойт, ойт —
Къалай дженгил ашайды! — хур, хур, хур —
Джарлы Данил былайда — ойт, ойт, ойт —
Къоркъмай къалай джашайды? — хур, хур, хур!

* * *

Орусладан бир джаш Чотчаланы бир ариу кызыларын (къыз кеси да огъай дегенди) сюйрегенди. Чотчалары кызыны дже-тиб сыйырыб келгендиле. Правленнге тарыкъгъандыла. Орус улуну правленнге чакъырыб, соруу этгендиле. Джаш, бек джунчуб, джууаб эталмай тургъанды. Аппа эшикден кириб келгенди. Орус улу анга, мыдах болуб, болушлукъ излей, ангарылыб къарагъанды. «Мен муну ючюн джууаб этерге келгенме, эркинлик берсегиз», — дегенди Аппа тамадалагъа. Ала эркинлик бергендиле.

Аппа:

«Кызыны нек сюйрегенсе?» — деб, мынга тюз айыб этесиз. Алай а бу тамам мадарсыз болуб этгенди ишин. «Къара-Тёбеден акъ будай ун келтирсем, аманды, ашаялмайма; Махардан аламат нарат отун келтирсем, джанмайды; Бийчесындан джау, бышлакъ, эт келтирсем, алайдыла-былайдыла дерге къалыб, башымы суугъа атарыкъ этгенди анам», — дейди джаш... «Бу кызыны анасыны башын суугъа атдыргъан хапарын эшитген эдим да, ол мени анамы башын да суугъа атдырса, меннге бир

¹ Багъа — кызыны анасыды.

джашау ачар эди деб, дыгаласдан этгенме, дейди Орус улу», — деб, Аппа алай айтханында, сюдлюк ишни онгуна бургъанды.

Сора бу «анасыны башын суугъа атдыргъан» деген сёз кызыбызгъа беишди деб, Орус улугъа Чотчалары кызыларын бергендиле.

* * *

Бир тиширыу саякъ айланганды. Къызы да аныча болуб тебрегенин эшитгенинде, Аппа, аланы атларын айтыб: «Ол кюндюз алым джыя, ол да кече алым джыя», — деб, бетлерин эшикге къаратмазлыкъ этиб, тыйыб къойгъанды.

* * *

«Агъач гоппандан бла алтын аякъдан ашагъанны не башхасы барды? — дегенди Аппа, — Татымлы хант болсун ансы».

* * *

Джагъанасда тау чуутлула джашагъандыла. Ол халкъ хар неге да бирча уста, чемер болгъанды. Темир этиуге да уллу эс бёлгенди чуут халкъ. Былайда эмен агъач кёб болгъаны себебли, къубас, сахтиян бояб да кюрешгендиле чуутлула.

Джагъанасда чуутлула тери бояб, къубас этедиле,
Эмен къабукъну къайнатыб.
Таулу джашла чабыр киедиле,
Кёрдеуюк бла къаралтыб, — дегенди Аппа.

* * *

Эки малчы нёгер, джер иеси бла даулашыб, кюз биченлик табмай къалыб, кыш бичен сатыб алгъандыла. Уллу джарсыгъандыла.

Алибий бла Сарыбий
Къош нёгерле болдула,
Джер ие бла урушдула,
Ортадагъын алдырдыла,
Малларын кышха
Биченсиз къалдырдыла.

Къочхарладан төртеулен, къош нөгөр болуб, Гъурмек Сыртында чалкъы ыз излей баргъандыла. Экиси табхан джерлеринде «ханс гымыхды» дегендиле. Экиси уа табмагъандыла.

Биринг а табалмаса, табханынг а табан урса,
 Кёкден тюшмез биченлик;
 Этмегиз улуу кёллююк,
 Гъурмек Сыртын чалыгъыз,
 Ишни къолгъа алыгъыз —
 Малны джазыкъсыныгъыз,
 Къалсын кемсизлик —
 Къышкы кюнню кёрюрсюз! — дегенди Аппа.

Ленин ауушхан кюн...

Бир кюн Аппа бир да бир бек мыдах болуб келеди къошха. Джууукъ келди да, саламлашмай, джюген билеклерин узатды, «атны такъ» деб. Кеси къошха кириб кетди. Бушуу-бушман болгъанына биз да къайгъы этдик, джукъ а соралмадыкъ. Терен ахсынды. Аш-суу салдыкъ. Бисмилля да этмей мурджаргъа тыгъылды. Къош тамада къарт: «Аппа, не болгъанын айт, эшитейик хапарынгы. Кесинг энчи къыйналыб турма», — деб къадалды.

Аппа, джыламсыраб, айтды: «Джер джюзюне кюн тийирген деу Ленин ауушханды... Эшитген болмазсыз, элдеде инсанла бек кемсиз мыдахдыла...» Биз да терен бушуулу болдукъ да, баш энишге къарадыкъ. Аппа, эки ыйыкъны тиши-башы ышармагъанлай, адамыча сёлешмей турду. Талай заманга чамлары да унутхан эди. Ленинни ауушханы Аппагъа бек ауур тийгенди...

Мулхарда джашчыкъ бла сёлешгени

Мулхарда тууарланы сакълаб тургъан джашчыкъгъа Аппа: «Кёб болсун, улакъ теке!» — дегенди. «Сау бол, Къалай улу Аппа деген къызтеке». «Сени ким юретгенди алай? Болубму къалдым сенге селеке? Кимни джашыса, кимди атанг?» «Ма ол къарт бугъа». «Нек айтмайса атангы атын? Ананг кимди, аны атын айт!» «Майна ол къарт ийнек». «Да сенге не болду?

Атангы, анангы айтдырма, атларын джашырма». Джашчыкъ, тынгылаб тургъан болмаса, джууаб этмейди. «Сиз тиллешгенми этгенсиз? Меннге къызтеке нек дейсиз?» — деб, бурулуб кетгенди алайдан Аппа.

Колхозгъа кирген адам бла сѣлешгени

Коллективизацияны кѣзюуюнде биреу Аппагъа «колхозгъа нек кирдинг деб къоймайдыла», — деб тарыкъгъанды. Аппа джууабха айтханды:

Тынгылама,
Ангылама:
Ит юреди,
Джел сюреди.
Ишни къолгъа алайыкъ,
Керти джолгъа салайыкъ!

Ючкѣкенчи камсык джашла бла сѣлешгени

Ючкѣкенчи камсык джашла, Аппа Нарсанадан Къызыл Покуннга бара, анга тюеб, ойнарлары келеди да: «Аппа, чамларынгдан бир силде!» — деб къадаладыла. Аппа, кѣб сагъыш эте да турмай:

«Къара эмгек, сиз менден не излейсиз?
Башыгъызгъа джеимегенни нек сорасыз?
Атым этер сизге джууаб!

— деб, анга шыбырдагъан кибики этиб, арлакъгъа атлаб, биреуге айтады:

«Бу эменмеген камсыклагъа
Бир залим эди атымы
Къуйругъу бла этген джууабыны тауушу,
Башха болмай, чыкъырдаб оюлгъанча
Бурмабут къаяны тауушу».

Ол да Аппадан эшитгенин джашлагъа айтады.

Бирча келген атла

— Аппа, бирча келген атланы дженгил тизиб айтыб барчы!

— Хураланы Ганга,
Бостанланы Гылга,
Гыргыуаланы Илля,
Тамбийланы Сога.

Дагъыда джангылмай дженгил-дженгил айтханды:

Гемеланы Дугъур,
Къасасланы Толгъур,
Малиханланы Томай,
Орусланы Къонай,
Багъатырланы Шонай,
Гамиж улу Хаджай.

Мант къаза тургъанлай...

Къалай улу Аппа мант къаза тургъанлай, биреу келиб:

— Аппа, не эте тураса? — дегенди.

Аппа былай джууаб бергенди:

Эндиге дери джашадым
Накъырда бла, ант бла,
Бюгюн а кюрешеме
Джерден къазылгъан мант бла.

Бугъаны не этесе?

Биреу:

— Аппа, къошунг, малынг джокъду, сора бу текени, къоч-харны, аджирни, бугъаны не этесе?

Аппа:

— Не башхасы барды? Кимни да болсун.
Мал агъачы иги болсун!

«Ашыбыз, ишибиз да бир...»

— Салам алейкум, Аппа!

— Алейкум салам, Таубий!

— Не этесиз, тынчмысыз?

— Тынчбыз, джокъду хатабыз,
Ашыбыз, ишибиз да бир! — дегенди Аппа.

Бу сёзлени магъанасын ангылаб, мамматла джыйыб бау иш-
лете тургъан бай ашы кёолай болмагъаны ючюн айтылгъанын
эсгериб, эрлай мал келтириб сойса да, Аппа анга: «Айтырымы
айтыб бошагъанма, ызына алаллыкъ тюлме, алай а сау бол,
айтханымы магъанасын ангыларгъа башынгы джетгенине. Энди
кесниг бишириб, ашай тур!» — деб, атына миниб кетиб къал-
гъанды.

Гяуурладан келеме...

Аппагъа бир тенги тюеб, къайдан келгенин соргъанды. Ап-
па анга былай джууаб бергенди:

«Гяуурладан келеме¹. Уллу къурманлыкъ этиб, джамагъат-
ны джыныб, кемсиз алапат сыйлаб, Гяуурлары тилеген этген-
диле: «Бу джолдан сора бизге Гяуурлары деб айтмагъыз — деб».

«Аппа, бир юйленсенг а!»

— Аппа, бир юйленсенг а!
— Къатын алсанг, балта ал дерле,
Къатын сабийле табар...
Бири бир джанынгдан «мау-шау» эгер,
Бири да аякъ тюбге кириб, ар сар эгер...
Андан эсе, джерлейим сары аджирни,
Кетейим джай къошуна Маджирни!..

* * *

— Аппа, бу къуджур сёзлени къайдан табаса?
— Сенден, андан,
Ташдан, таудан,
Халкъдан, табигъатдан.
Чибинлетир ючюн къыйсыгъын артдан!

¹ Гяуурлары Тамбийланы байлары эдиле, Абук-Къабакъда
джашагъандыла.

Тамбийланы Мекер бла сѣлешгени

Тамбийланы Мекер барса, Аппа, гапыначыкъларын бир джерге тартыб, къаларгъа кюреше тура, кеси аллына мурулдай.

— Аппа, ким бла сѣлешесе?

— Джашаусузланы къурадым да, джанымдан тойдум.

Бу мыртхы джукъгъа джарамайдыла,

Ишге узалалмайдыла.

Биченни башына минсем, тюбюнден атмайдыла,

Тюбюнден атсам, башында джарамайдыла,

джарашдырмайдыла,

Мен былагъа къалай этейим?

Биченликлеге да болушмайдыла, ишлерге

къошулмайдыла.

«Аппа, «Джѣрмени джырын» сен этмегенсе,

Кесинге нек тартаса?»

— Мен этмегенме.

Орусланы Къалабек эмда Аджиланы Таулу этгендиле.

Мен да кесимча тюрлендириб джырлайма,

Халкъны кюлдюрюрге джарайма.

* * *

— Аппа, бек скойген тенгинг кимди?

— Сары улу Аскер,

Тебу улу Асте,

Гулмак улу Маске,

Къарнаш болама Айтекте.

Амалсыз шохма Айрызатекте,

Санамайд мени капекте,

Тюбесем, этерикме хыликге!

* * *

— Аппа, къайдан келесе?

— Таудан аууб келеме,

Джюрегим тараб ёлеме...

Сеннге не эсе да бирми береме,

Къургъакъ сѣзню кимге да теджейме!

Эрикгенланы Асланкир бла сёлешгени

Аппа:

Алан, сен къайсыса? Не эте тураса

Былайда, эл тонгузуча?

Асланкир:

Аппа, сен мени чартлатмаса,

Сабийлени къозуучунгча!

Каппушланы Хаджи-Ахмат бла сёлешгени

Аппа:

«Ба-ба-ба! Къайдан келдинг, кендирешер эбизе?

Джукъ келмесин кёлюнге,

Балалагъа джыджым нск бермейсе?

Гырджынланы бирин бирине тагъаргъа.

Мен малчылагъа болушама

Накъырда бла сёз бла.

Джюреклерин джапырыб,

Ишлерча джарыкъ кёз бла».

* * *

Бир кере бир «базыккъъарынла» бла Аппа ашаргъа олтургъанды.

Аппа:

«Сиз мыллык атыб бир палахха къалырсыз;

Бираз эслеб кюрешигиз.

Къош итле бла сизни не башхагъыз барды?

Кесигиз кёргенден алагъа да беригиз!»

Джукъ айталмай, джюреклери кемсиз джарылгъанды. Бир къаууму тэзмей, аууз джетдиргенди: «Аппа, сени бу ауузунг деген аман палахды!» — дегенди.

Аппа:

«Джарыла эсегиз — бузулугъуз,

Этеригизни аямагъыз!

Сиз да, мен да ишлемей

Кимни кыйынын ашайбыз?»

Нарсанада бир келинчик бла сёлешгени

Нарсанада бир келинчик Аппагъа чам этиб: «Не хатам барды, эрим сүймейди»,— дегенди.

Аппа:

Кёз къарарча кызыл ууртунг джокъ,
Бетингде уа чыртда къууатынг джокъ.
Хотангы кирсиз джуууб салалмайса,
Тиширыу орнунгу тугалмайса.
Сени эринг къалай сюерикди? —
Эркишинге джарашыу къарамайса.
Салды деме Аппа къашыма —
Бу сёзлени тизмегенме бошуна».

«Ой, сыртын чойресине къашы!»

Джуккаланы Данакъай Эрикгенланы Мухамматны юретиб:
«Аппа, башынга кийиз къабла, джукъгъа дженгил чартла!» —
деб айтдыргъанды.

Аппа:

Ой джууугъуму джашы, джууугъуму джашы,
Къалай акъыллычыкъды муну чойке башы!
Ол сёзлеге сени юретгенни
Ой сыртын чойресине къашы!

«Кирсек, кёрюрбюз...»

Орф¹ ёзенни кёлтюрюлюб келген сууундан ётерге тебрегенинде, Аппагъа джёнгери, къоркъаракъ болуб, соргъанды:

«Аппа, суу теренмиди?»

«Кирсек, кёрюрбюз», — деб къойгъанды Аппа да.

Къабчыкъ улу Адил-Герий бла сёлешгени

Аппа бла Къасбот, кеслерича чамчы Къабчыкъ улу Адил-Герий да биргелерине болуб, кетиб бара, джолоучулагъа тюбе-

¹ Орф — Уруп.

гендиле, саламлашхандыла. Алагъа былай айтханды Аппа:

«Ишсизле эжеулен эдик да, бюгюн ючеулен болуб атланганбыз».

Хапчаланы Джанкир бла сёлешгени

Хапчаланы Джанкир Аппагъа сёз бла асыры оздурмагъанды кесин. Аппа, Джанкирни кёргенлей, бир-эки да айтышыб, Каппушланы Османни кёшундан Каппушланы Туугъан хаджини кёшуна кетгенди. Кёшла Болат Кёшунда болгъандыла.

Джанкир:
Ийне тикдик,
Тюйме тюйдюк.
Боза ашды;
Къотур къачды.
Джарыкъ кече
Къотур кесе,

Аппа:

Хапчаланы Джанкир,
Мал тюл — ачы кекир,
Ёрге-ёрге секир!
Джерге джыгъыл,
Бузгъа тыгъыл:
Буз бурнунгу.

Джанкир:

Гаккы ичинде
Тюк табдым,
Сакъалында
Бит табдым.
Аппа, къач да,
Къызыу чаб да
Менден къутул,
Чачыл, бузул!
Теш башынгы!
Эшек айыл,
Джерге джайыл!
Къайдаи келдинг,
Не зат этдинг?

Аппа:

Сен кѳурудунг,
Тынчлыкѳ буздунг!
Ал кѳолунга —
Кетдим джолгѳа.

Тамбийланы Асланкир бла сѳлешгени

Кѳызыл Покунда Тамбийланы Асланкир деб бир кѳарт сѳзге уста болгѳанды. Бир джолда Аппа анга кѳонакѳгѳа баргѳанды.

— Аппа, бу кѳадар айтхан чамынгы, селекентги бирге джыйгѳаннга кѳуран тенгли бир китаб болурму эди? — деб соргѳанды Асланкир.

— Оллахий, андан да онглу боллукѳду кѳуру бир джылда айтханым.

— Аллай бирни кѳайдан табыб айтаса?

— Ала табигѳатда, джашауда бола тургѳан затладыла. Халкѳны кесини джашау кюзгюсюдю бары да!

Аппаны джаш заманында бир кѳарт бла сѳлешгени

Бир сууукѳ кюн, эшеги кюртге батыб, аны бла кюреше тургѳан кѳартха:

— Хыре кѳарт! Башынгы сууукѳгѳа тарата,
Сакѳалынгы, текеча, кѳалтырата,
Кесинги керексизге абызырата,
Болгѳанса энчи барамта!

— Кимни джашыса, онгмагѳан?!

— Кѳалай деб, атам бар,
Джити кесген балтам бар,
Ауузума тюшсенг, хатам бар,
Мени кѳой да джолунга бар!

Кѳарт ачыуланыб, таягѳын алыб, Аппагѳа керилиб:
— Атагѳ, ананг танымазлыкѳ этейимми? — дегенди.

Аппа:

Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Сен да аланы джанына бар!
Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Ахырда да, джарылыб-бузулуб бир къал! —

деб, атына къамчини джетдириб, къачыб кетгенди.

Аппаны эчкичи бла сёлешгени¹

- Аппа:** — Кёб болсун, эки эчкини сюрюучюсю!
Ахлау: — Ой, сау бол, джугъу да болмагъан.
Аппа: — Санайма да эчкилеринг юч болду,
Айтхан сёзюнг джюрегиме кюч болду.
Ахлау: — Алай болса, барды эчкилерим бла юч теке,
Къайдан келесе, Къалай улу Аппа деген къызтеке?
Аппа: — Юйюгюзню артында эмен томурау,
Манга ол сёзню айтыргъа къайдан билдинг?
Ахлау деген боюн омурау.
Ахлау: — Аппа келед айрыдан аууб аты бла,
Анангдан туугъанлы джашайса
Элни сууукъ ханты бла.
Аппа: — Бу кютгенлеринг неге джарайла?
Ахлау: — Эм уллусу тулукъ болур,
Аны гитчеси къабчыкъ болур,
Аны гитчеси гыбыт болур,
Мюйюзлери сенек болур.
Барын да бирге джыйсакъ,
Бир джарлы юйге керек болур.
Анамдан туугъанлы
Айырылмагъанма сюрюуден,
Аппа, энди келсенг, чыгъарырма кириуден.

Тенглери бла ушакъ

Тенглери ушакъ эте келиб: «Аппа, сен не иннет бла къарайса адам улугъа?» — деб соргъанларында, алагъа былай джууаб этгенди:

¹ Эчкичи Гогуйланы Добарны джашы Ахлау болгъанды.

Бир инсанга зарлыкъ тутмайма,
Бир адамгъа аманлыкъ билмейме,
Бир кишиден тарыкъмайма.
Биреуге кир зат излемейме.
Не рысхыларын кёбсюнмейме,
Къызгъа, джашха терс сёз айтмайма.
Билген игими юрете.
Джакъсыз къалгъаины бек сюеме,
Бир джердеи бир зат урламайма.
Мысхал заран салмайма.
Тенгсизликни кёрюб болмайма.
Онгу болмагъаины джакълайма.
Онглугъа чюйре тон киеме.
Миллет тенг джашаса сюеме.

Апп (Ёзденланы Аbugалийни хапарларындан)

Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан суюген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюбуне да тёшеб къоя эдиле. Сора тангга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джаныбекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927—30 джыла. Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джаныбекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенгден огъуна ёрге турмасала тиширыула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла.

Сарытюзчю къызла, аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эргиб, кёзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

— Аbugалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсюне джашкъушланы джыйыб, кюлдоре тургъан Аппаны кёргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюлендириб, ма, бусагъатда кинодача эте турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы суюдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму

эке чамын-самаркѡауун да кѡюб, кесин бегитиб, ариу тукѡум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкѡ. Аппа, кѡб кѡыйынлыкѡ кѡрген адам, замаисызлай кѡарт болгѡан эди. Алгын улуу, кѡалын эркиши, узун мыйыкѡлары бла, бу сагѡатда кынгыр бола башлагѡан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгѡан джерде самаркѡаулугѡун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда кѡшлагѡа келиучю Аппадан джукѡ кѡалмагѡанына кѡыйналама.

Бир кюн Алтайгын айрыдан элге эниб бара, Аппа аллыма чыкѡды. Бизден Джѡгетейге бара болур эди. Былай кѡатыма джетерге:

— Кѡайдан келесе, акѡ байталынг бла, кѡара шайтанынг бла? — деди.

Тюзю, кѡоркѡдум демлеширге.

— Да, былай... кѡошдан келеме... — дедим акѡыргын.

Сора саламлашыб, тынчлыкѡ — эсенлик сорду да, айырылышдыкѡ.

* * *

Амнистиядан сора Кѡалай улу Аппа Сибирден башына бош этилиб, Кѡарачайгѡа, туугѡан джерине кѡайтханында, оночула джырчыны селеке этерге, сыйын тюшюркюрге чурум излегенлей тургѡандыла. Аны юсюнден Кѡалай улу Аппа былай айтханды:

Итмиди, бѡрюмюд узакѡда улугѡан,
Маштаймыд, Машиймид, огѡесе бизни старшинамыд
Алайда кѡубулгѡан?
Арытылмагѡан сабахча, бир джанынга дженгиб,
Эчки джигейни чайнай турмай,
Ол мени Сибирге ийген кюнлерингдеча,
Ары бла бери бир джортсанг а,
Гампик старшина.

* * *

Тебердичилени накѡырдачылыкѡлары Кѡарачайда джети ѡезеннге белгилиди.

Бир кюн Аппа, кѡошдан тюшюб келе, суусаб болгѡанды. Тебердини ичи бла ѡтерге керек болгѡан эди анга. Хар бир джууукѡлашхан юйюнден накѡырданы тюрлюден тюрлюсюн эшитиб: «Асыры мардадан чыгѡа кѡреме, джангылмай эсем!» — деб, суусаблыгѡын да унутханды.

Сора элни кѡыйырында бир юйю арбазында бир джашчыкѡны кѡрюб:

— Джашчыкъ, бир суусаб чыгъар! — дегенди.

Джашчыкъ, юйге кириб, атасына:

— Атам! Джатма туюбюнде сени биреу сакълайды! — дегенди.

— Къайда дейсе?

Джатма туюбюнде киши кърмеген атасына биягъы джашчыкъ:

— Къалай кърмейсе?! Майна анга айтама, — деб, орамда сюелген уллу кийиз бърклю атлыны къргюзгенди.

Бу болумну кърген Аппа, атына къамчини тѣшеб, кетиб къалгъанды.

* * *

Хар ауругъан адамгъа Аппа былай айтыб туюкюргенди:

Акъ къойну башы,
Къара къойну башы,
Къалтырауукъ чѣб башы,
Барындан да Тейри ашхы.
Сары джауну тишлик этиб ашагъынчы,
Суу ызындан къыл элек бла
Суу алыб келгинчи
Кѣз тиймесин.

* * * *

Аппаны заманында Уллу Къарачайда бир огъурлу, бай адамланы, хар неси да ма былай болсун дегенча, бир алапат къызлары болгъанды. Ол элде, узакъ да бармай, адамла селеке этген бир хората джаш джашагъанды. Сора ол къызны ол джашха алгъандыла. Бу хапарны эшитген хар адам: «Тоба, тобасто!» — деб, уллу сейирсингенди. Бу ишни эшитиб, Аппа былай айтханды: «Бу эки адам бютеу Къарачайны тобагъа туюшюрюб, бусурмангъа къайтардыла!»

* * *

Акъ Къалада сабийле бла ойнагъан кѣзююнде былай айтханды Аппа:

Ой, аперим, сабийле,
Къууанчны, насыбны бийлери,
Бери дженгил келигиз,
Сиз сууундан ѳтюзюз,
Аргъы бетге чабайыкъ,

Бери бети чыгъайыкъ,
Джур текени къууайыкъ,
Урайыкъ да, джыгъайыкъ,
Сюйрейик да тутайыкъ,
Дженгил джетиб бууайыкъ,
Кёзюне-башына къарайыкъ,
Айтханыбызны этсе,
Иейик да къояйыкъ.
Эркинде отласын,
Баш мадарын табсын.

* * *

Бир кюн Аппа атдан джыгъылгъан адамны кёрюб, былай айтыб къычыргъанды:

О, хахай, бери джетигиз!
Бир болушлукъ этигиз!
Мынга къан джаугъанды,
Айдарасындан аугъанды.
Ылыхтын бла кёлтюрюгюз,
Елмез мадарын этигиз!

* * *

Бир къууанчда Къалай улу Аппа былай айтыб алгъыш эггенди:

Арбазыгъызда тиширыуугъуз улумасын,
Стауатыгъыздан къууанч къурумасын!

* * *

— Аппа, сатыб алгъандан ары, ийнек алсанг а, бугъаны алмай! — дегендиле адамла.

— Сабийлеге сют болады ансы, бугъа бла ийнекни не башхасы барды? — дегенди Аппа.

* * *

1932 джыл Гошаях Сыртында дырын джыя тургъан колхозчу къызла Къалай улу Аппаны озуб баргъанын кёрюб, нёгерлерини бирин алгъа тюртюб:

— Мынга бир джукъ айт! — деб тилегендиле.

— Айтыб а, не айтайым:

Къарайма да туурасындан —

Бекшайчыкъ, кепше-кенгчик,

Кесиме уа тепше-тенгчик, — дегенди Аппа.

БАШЛАРЫ

Халкъ джырчы

5

«Башымы энгишге иймедим»

«Ач да болдум...»	37
«Джалчы бол» дедиле кёбле...	38
«Мени сёзюм окъдан джитиди...»	38
«Хар кимни джетмегенин джетдиреме деб...»	38
«Атамдан рысхы къалмагъанды...»	38
«Оллахий, бир адамгъа да...»	39
«Чам-селеке бла кёб кюрешдим...»	39
«Байла бла хош тюл эдим...»	39
«Ат бла ат керекни сайлаб...»	39
«Зынтхы беригиз дегенимде атыма...»	40
«Арымады джюрегим...»	40
«Мен айтама сёзюмю...»	40
«Джашаууму ётдюргенме...»	41
«Меннге алай айталла...»	41
«Тылмач керек болмайды...»	41
«Ёмюрюм ётдю ат белинде...»	41
Кесине этген чамларындан	42
Юйдегиленсем	43
Къатын ал деб къоймайла	44
Меннге джан аурутасыз	44
Юйдеги къуарар менде хыйсаб джокъ	44
«Ат белинде кёб айлантым...»	45
«Былай болду Къалагерийни джашы...»	45
Хыртлаууму къоялмам	45
Патчахлыкъны кючюнден	46
«Сибирь бла Салавка...»	46
«Эресейни кенг этеклерин...»	47
«Джер тюбюнде кёмюр къаздым...»	47
«Бгчен этиб, гебен къаламадым...»	47
«Джалыныб, джалбарыб кёрдюле...»	48
«Ауузум бла кёб джерде къан салдым...»	48
«Джаным джангыз — къарнашым джокъ...»	48
«Эй, кёб айландым, кёб джюрюдюм...»	49
«Кёб болгъанма къууанчла бла тойлада...»	49
«Ат белинде кёб айландым...»	50
Джолоучулукъда	51
Бай къошда	51

«Сары атны ач этмегиз...»	51
«Кирсиз джигер малчыны...»	52
«Кёб кьонакьбай, патар сынадым...»	52
Кьоркьуб, кьой сойдула...	53
Сыртлада айландым	53
Кьонакьлыкьда	54
Аслан-Хаджича болугьуз	54
«Туугьан-Хаджини...»	54
Къая башында (Чам)	54
Къызыл Къалада Къулакьсызланы Дорбунлада...	55
«Эсирик аджир...»	55
«Чычхан джыйгьан чёртлеуюк мижеге таб- дым...»	56
Боран кюн сыртлада	56
«Мен келгенме...»	57
Кече былайда къалалмадым	57
«Шайтанланы Аппа келеди дейдиле...»	58
«Джэгетейчиле басынгандыла...»	58
«Схауатчыла кьуу сёз бла...»	58
Думп болуб кьачдым	59
«Джаныбекланы Къаншау атымы такьды...»	59
Бозаны ичсинле...	59
«Джырыкьланы кьышылыкьда...»	59
«Къара эмгек неди десегиз...»	60
«Туугьан аш салдырды ашлаугьа...»	60
«Алисаны келини меннге...»	60
Кьонакь болдум Къашхагьа	61
«Шегерен чурукьлача джырылдайдыла»	61
«Бу сохта бла джёрмени...»	61
«Наны аллыма аш салды»	61
«Этни ууакь тилкемлеге тилди...»	62
Иги болады	62
Дарий джаялмаам джолунга	62
Огьары Марада	62
«О Чотра, кел, джаным...»	63
«Ырхы кьобуб келди да...»	63
«Акьылы болмагьаннга, кьурешсенг да...»	63
«Хыйны-халмеш синггенди да...»	63
«Сен джаш болуб, да мен кьарт болуб...»	64
«Къатапа чепкен бир ариу джарашады...»	64
«Ёрге, энишге чабдым...»	65
«Итле, джаным, нек дауурсунасыз?..»	65
«Андан, мындан...»	66
«Иши болмагьан намаз этеди...»	66
«Джапхакьсыз, сёз ангыла...»	67
«Джаламиш, тилкемлени...»	67
«О дуния манга гарды да...»	68
«Бёркюм мени башымда...»	68
«Белинг тикгич кибик...»	69
«Къартны сакьалындан...»	69
«Ыйыкьны ашагьан ашымы...»	70
«Ой, Добайым, Добайым!..»	70
«Бир сантла-гунтла...»	71
«Чилле аркьан атарыкьма...»	71
«Къысхады сени кийиминг...»	71

«Уй гяуур, элек тешгич...»	72
«Инакъялайма «кыучакълайма...»	72
Тойда кёрюнмейди Джанариуну ызлары	72
«Турма ашадым да...»	73
«Хойт, хойт, хойт, аперим джаным...»	74
«Гаккы табхан тауукъчукъча...»	74
«Ой салам алейкум, Хаджибий...»	75
«Кече къялдым бир кшошда....»	75
«Архыз суудан атладым...»	76
«Ой бу бичен, алаамат бичен...»	76
«Къябыргъада кяалайла...»	76
«Джарлы кшошлада да болдум...»	76
«Джарлы Алибий, алыннган Хаджибий...»	77
Джалчыланы арасында	77
Адам болурламы?	78
Джарлыны сёзю	78
Темирчи	78
Агъач уста	78
«Къобан суула кяачда...»	79
Эркишини къанатлары	79
Чыган джашау	79
«Ёлюм барыбызгъа да борчду...»	79
Къызыл Къалада	79
«Хочалары омакъла...»	80
«Джөгетей гённю берекети...»	80
Орусча чакъдыра...	80
«Эки эгиз джашчыкъ...»	81
«Ай, аперим, джашыма...»	81
Гыртманны туталмай айланнган сабийлеге	81
Джаш сабийге	81
Аппаны сабий эркетгени	81
«Тауалий таудан аугъан...»	82
«Къобанлагъа барсанг...»	82
Чурумсуз кетдим	82
Ол джаш джаш тюлдю!	82
«Къаракёзчюк...»	82
Къызгъа	83
Джюрегим терк урады	83
Меккяхан	83
Данай кызы	83
«Джюзджынакъбай, кимле къоймайдыла?...»	83

«Байла мени сыймейдиле,
Мен да аланы къоймайма...»

«Джер айланыбды...»	85
«Бу чамла бла кёб кере...»	85
Нек джукъланмайды терслик?	85
«Ий аллах ючюн, бир сорайым...»	85
«Эл джыйылыугъа чакъырылсала да...»	85
Апенди бла устаз	86
Джалчы дтекген къяуумлагъа	86
«Хыржаланы Кёккёз кшошха къонакъ къой-майды...»	86

«Гызмар Гагай чабырларыны...»	86
«Старшина болама дей да Хуке улу...»	86
Къош нёгерле	87
Къызгъанч Азрет	88
Рысхыны хайырландыра билмеген къарангы, кирли Окъуб	88
Нарсанадагъы къарачай байла	89
Къынгыр Махамет бла Тинибек	89
Рысхыдан тоймайла	89
«Муслиманланы диннге юретген...»	89
Хуке улу	90
«Къанауат Тамбийлары...»	90
Моллагъа ашау керекди	90
Харам мюлк бла джашайла	90
Бийче аталла бир къатын баймакъгъа	91
Олду байгъа хатерсиз керек	91
Джарлы Дырга джалчы болду	92
Хырха улу Нарсанада джашайды	92
Тырнакъ Бекир хаджини сабанына тауукъ кирсе	92
Шыбыла тауукъ этедиле...	93
Къызылбаш тёппели байрамджак...	93
«Буз тюбюнде къалсынла...»	93
«Матушка суратла...»	93
«Шимирджагъа, сиркекъолтукъ Къаншау...»	94
«Бёденелары, бизге тенг бай джокъду деб мах- таныб...»	94
«Худжу къаллыкъ биченлигинг...»	94
«Ба-ба-ба! Къалай табсыз иш болду...»	94
«Унукъгъан джалчыдан...»	95
«Бостан, Бостан!..»	95
«Ачахматланы Исламны балчысы...»	95
«Къарны аманны кюню аман...»	96
Къош тамадагъа	96
Әслини бели байдан сынады	96
Гагайгъа хычын бер десенг	97
Гагай, юй джерде къой ортагъынгы	97
Гагайны къызгъанчлыгъы	98
«Ары джанында арыкъ эмда...»	98
Тазартукълагъа джыр	98
Тазартукълары	100
«Тёреге аслам улху этмесенг...»	101
Кёзлеринг чыгъыб кетелле...	101
«Ырхы алыб кетерикди...»	101
Ётдюргенсиз төрге	101
Былай кёрюнесе	101
«Азамат-Герий кесин бошлаб байлыкъгъа...»	102
«Азамат-Герий атлы, хан атлы...»	102
«Байла, бийле къурманлыкъгъа къысыр ийнек- ле соядыла...»	102
Хукеланы Окъуб	102
Ол рысхыдан не келеди?	102
Аны уа ким билмейди?	103
Аджиланы Къабше	103
«Джортмайды, чабмайды...»	103
Әки къотур макъысы болса	103

«Къабырлада нюр джанады...»	104
«Дурусмуду джарлыны...»	104
Кечеги бёркдю сеннге табы	104
«Хора аджири болса...»	105
«Мени байла джаулайдыла...»	105
«Эй, хаджи, тюклю хаджи...»	105
«Эй, кесинги къыс, Адилгерий...»	106
«Эшек тамырдан тоуб окъугъанча...»	106
«Артмакъ атыб бойнума...»	106
Быллай байланы кёбюн кёрдюм	107
«Он мингле бла саналадыла...»	107
«Гызмар, къызгъанч, белеуют байла...»	108
«Оштур, ал зор чомачаны кьолгъа...»	108
Чораны джалын нек бермединг?	108
Джут бийчеле	109

«Биреулени чибинлете айланама, тюзню айта...»

Аллыма чыкъдыла бир затла...	111
Сёзчю къатынла	111
Аралары — ташлы сабан	111
«Ой аперим, ой аперим!»	112
Буруш адамлагъа	112
Кёкден тюшмез биченлик	112
Хомух тиширыула	112
Керекди эсгермеклик	113
«Сау заманларында...»	113
«Ой, джуугъанынга кюлейим — ой, ой, ой!...»	113
Чийбелге джол джокъду	114
«Элтаркъач Башы мырдылада...»	114
«Генджалий къызы...»	114
«Хасанланы Ачакку...»	115
Чегетни къырады	115
Быллай тели...	115
Сейир хапар...	115
«Галошу бард да...»	116
«Бири орам хауле...»	116
Орамны сайладыла	116
«Бир мурдарны аты бла...»	116
«Норийни кербаш гылджасы...»	116
«Кюн къызара батды...»	117
Бузукълу джашчыкъгъа	117
Абук Къабакъда	117
Хан Зекерия	117
«Кюйдюреди...»	118
«Хамит Семен къызына шыбырдады...»	118
Тенг болдула	118
«Уллу сууну кёпюрю...»	119
«Тамбийланы Сууалаша...»	119
«Тауукълагъа тауукъ ауруу...»	119
«Темир-Алийни сёгюшю...»	119
Зылдылыкъны сайладыла	119
«Адам сюерге скойюмю джокъ...»	120
Къызчыкъгъа ауаз	120

Хуштан улу	120
«Отджагъаны төгерегине...»	120
«Джөгетей гёнле джыйылдыла...»	121
«Чыгыр кьатында кьутукъ сагъынма...»	121
Чотчаланы джинлисине (Ч а м)	121
Орусланы табантартмазла (Ч а м)	121
«Бишиб кьызардыла терекледе балийле...»	122
«Сау болмайды гыртманны джаууру...»	122
Мыхалгъа	122
«Мустафа хаджилары Барбайладан байыракъ...»	122
«Эрмен киштикча, неге чынгайса...»	122
«Аллах бериб кёб болду...»	123
«Ой-ой, ой Хырса, Хырса...»	123
«Эки чабырынг эки тюрю...»	123
«Эки чапий аягъынг...»	124
«Эй, саласкюр, торсукъланма...»	124
Сабийле тууадыла	125
Байды кьошлары	125
«Атым арыб тохтады да...»	126
«Ючдагъан, къайры бараса...»	126
Юй бийчелеге саналадыла	127
Юйдеги тутарламы джарсытмай?	127
«Тыбынабелле...»	127
«Хасан, газетни нек аласа...»	127
«Эркек къузгъун, къайдан келесе...»	128
«Эй, Аслангерий алмюйюз!...»	128
«Джуттакайла, джаламишле...»	128
«Дымбыл, дымбыл, дым, дым...»	129
«Дым, дым, дым дынг, дынг, дынг...»	129
«Дотдайланы Хамит...»	129
«Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да...»	130

«Аппа айтхакны этерикге...» (Э слеуюкле)

«Онглудан эс ташлама...»	132
«Тас болмайды...»	132
«Бир ашны кёб ашаучу болма...»	132
«Тепси джанында артыкъ тургъан...»	132
Джашаугъа керекдиле	133
«Тукъум-джукъ соруб кюрешме...»	133
«Уллу орнунда турмаса...»	133
«Керексизге сёлешме...»	133
«Бедиш салычу болма...»	133
«Керек джерде айта бил...»	133
«Онглугъа кёб джалынма...»	134
«Джалсыз ишлегенликге байгъа...»	134
«Атджер эшекге джарашмаз...»	134
«Ол дуниядан умут этиб...»	134
«Ёлюм-къалым кимге соруб келеди?»	135
«Тукъум-джукъ сорма да...»	135
Джартыны эниклеме	135
«Джаламиш джанынгы къоймаз...»	135
«Чабмагъан ат семизликден терлейди...»	135
«Шкырна тууарла...»	136

«Къуру сёзден хайыр къайда...»	136
«Семирген кюню болгъанны...»	136
«Кесими кирсиз джюрютюрге...»	137
«Шахан нартюх татлы болады...»	137
«Кичи-тамада айырмагъан...»	137
«Эй, тиширыуну аمانы...»	138
«Кече келген арба бла...»	138

«Чарх да алгъын бурула эди байла кюнюн,
Энди уа — онгсузла кюнюн, джарлыла кюнюн...»
(*Октябрь революциядан сора этилген назмула*)

«Джер болуб эди башы тубюне...»	140
«Кёкню булут басыб...»	140
«Эресейни ичинде...»	140
«Джер бурулду башы тубюне...»	141
Тырнакъ улу	141
«Джагъаларын джуууб кийе билмеген...»	142
Тюзге тёгюлюб, эл тюшдю	142
Мырзакъул	143
Оноуну кёолгъа алайыкъ	143
Джангы заман келди	144
Джангы джашауда джашайла	144
«Джылыбёрклеге» санайдыла...»	144
Бизге тигим этдиле	145
«Къызыб келеди Кърымны швед ийнеги...»	145
Тойда	145
Эл къуралла	145
Боза ичерге эришиб...	146
Микъян-Шахар ачылгъан кюн (<i>Аппаны айтхан сёзлери</i>)	146
Къайсынны ийнеги	147
Бернени юсюнден	147
Джангы адет башланганды	147
«Башыбыздан къараб турады...»	148
«Адамла чабышдыла...»	148
Биченни къызыу заманыды	148
Кёл джагъада	148
1922 джыл къызылпокунчулагъа	148
Кичибалыкъ	149
Кесинги джангы адетге джарашдыр	149
Джангы оноугъа джанлайла	149
«Алибий, керексизге дауур этме...»	150
«Эй, джашла, ишигиз кёолай...»	150
«Багъырбаш, чыкъма ырджыдан...»	151
«Кел, кукакёз, бирге болайыкъ...»	151
«Кече къалсам кюшда, кёолда...»	151
«Эй, Чоппакъ, ангыла сёзюмю...»	152

«Тилге чемер кёб адам бла
Джарашыб ушакъ этгенме,
Кёб сёзкъабчыкъны кёргенме»
(*Аппаны хапарларындан*)

Бир джолда кыш	154
Бир джайгы кюн	154
Хубийладан биреу	154
Аппаны малдыгы	155
Акъ-Джар сыртында	156
Акъ Къалада Лайпанладан бир джашчыкъ	156
Аппа байланы хаман да самаркъау эте	157
Джангерийланы (Биджиланы) атауул	158
Айбааланы Мусса деген байны арбазында	159
Бай къошда	159
Уллу Гумну бир бутагы Гитче Къышлыкыда	159
Бир айлана келген «къонакъ»	160
Ташлы Сыртда	160
Къонакъбайлыкъ этерге унамагъандыла	161
Схауатчыла	161
Джэгетейчиле бла ойнаб	161
Бир кече	162
Дырын джыя тургъан джашлагъа	162
Хукелары бла Сернеклары	162
Марада	162
Бир кюн Аппа къошха келеди	163
Аппа Сылпагъарладан бир къошда	163
Марада кече къалгъанында	164
Къонакъда	164
Анасы келди, гырджынына тагъылыб	165
Аппа юйленирге унамагъанында	165
Тыбынабел Халимат	166
Орусладан бир джаш	166
Бир тиширыу	167
Агъач гоппандан бла алтын аякъдан ашагъан- ны не башхасы барды?	167
Джагъанасда	167
Эки малчы нёгер	167
Къочхарладан тёртеулен	168
Ленин ауушхан кюн...	168
Мулхарда джашчыкъ бла сёлешгени	168
Колхозгъа кирген адам бла сёлешгени	169
Ючкекенчи камсык джашла бла сёлешгени	169
Бирча келген атла.	170
Мант къаза тургъанлай	170
Бугъаны не этесе?	170
Ашыбыз, ишибиз да бир	170
Гяуурладан келеме...	171
«Аппа, бир юйлесенг а!»	171
«Аппа, бу къуджур сёлзени къайдан табаса?»	171
Тамбийланы Мекер бла сёлешгени	172
«Аппа, бек суйген тенгинг кимди?»	172
«Аппа, къайдан келесе?»	172
Эрикгенланы Асланкир бла сёлешгени	173
Каппушланы Хаджи-Ахмат бла сёлешгени	173
Бир кере бир «базыкъкъарынла» бла	173
Нарсанада бир келинчик бла сёлешгени	174
«Ой, сыртын чюйресине къашы!»	174
«Кирсек, кёрюрбюз...»	174
Къабчыкъ улу Адиль-Герий бла сёлешгени	174

Хапчаланы Джанкир бла сёлешгени	175
Тамбийланы Асланкир бла сёлешгени	176
Аппаны джаш заманында бир къарт бла сёлеш- гени	176
Аппаны эчкичи бла сёлешгени	177
Тенглери бла ушагъы	177
Аппа (Езденланы Аbugалийни хапарларындан)	178
Амнистиядан сора	179
Тебердичилени накъырдачылыкълары	179
Хар ауругъан адамгъа...	180
Аппаны заманында...	180
Акъ Къалада сабийле бла	180
Бир кюн Аппа атдан джыгъылгъан адамны кёрюб	181
Бир къууанчда	181
Аппа, сатыб алгъандан ары	181
1932 джыл Гошях Сыртында	181

Составители: *Ортабаева Римма Абул-Керимовна,*
Биджиев Ахия Махмудович

ПО СЛЕДАМ КАЛАЙ УЛУ АППЫ

(Песни, стихи, пародии, сатира, диалоги Аппы)

На карачаевском языке

Редактор *М. М. Кубанов*
Художественный редактор *В. В. Сирогина*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Н. С. Салпагарова*

Сдано в набор 30.01.95
Подписано к печати 10.04.95.
Формат 84×¹/₃₂. Бумага офсетная.
Гарнитура «Школьная». Печать высокая.
Усл. печ. л. 10,1. Усл. кр.-отт. 10,4.
Уч.-изд. л. 9,5. Тираж 2000 экз.
Заказ 592. С 14.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

АО «Полиграфист»,
357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

070

Ортабаева Р. А.-К., Биджиев А. М. «По следам Калай улу Аппы». Карачаево-Черкесское книжное издательство.

ISBN 5—7289—0069—0

Джанибеков Аппа Кала-Гериевич, широко известный под псевдонимом Калай улу Аппа, оставил богатое творческое наследие — сатирические песни, куплеты, юмористические изречения, — которые бытуют в устах народа. Данный сборник является первой попыткой представить в систематизированном виде произведения народного певца и сказителя любознательному читателю. Р. А.-К. Ортабаева, А. М. Биджиев проделали большую творческую работу по сбору и систематизации ранее нигде не опубликованных произведений Калай улу Аппы, результатом которой является настоящая книга. Нет сомнения, что она представит большой интерес для исследователей и широкого круга читателей.

84 (2 Рос-Кара) 6—5

О 47022802000—14
9 П1(05)—95 14—95